

І. Л. Алексеева, Ю. В. Болтрик, І. В. Сапожников

КУРГАН НА БРІЄННСЬКІЙ ГОРІ БІЛЯ м. АРЦИЗ

Стаття висвітлює матеріали кургану, розкопаного в центральній частині буджацького степу біля м. Арциз експедицією ОАМ АН УРСР в 1972 р. Найцікавіші матеріали з цієї пам'ятки частково опубліковано, а артефакт у вигляді золотого конусу з цього кургану вже давно посів чільне місце серед скіфських старожитностей. Проте автори пропонують нове трактування функціонального призначення цієї категорії нерозгаданих артефактів. Огляд поховань доби бронзи та залишків поховального інвентарю з впускної могили озброєного скіфа та поховання коней, що, вірогідно, супроводжували іншу знищену могилу, надає більш повне уявлення про цю важливу пам'ятку. Крім того, топографія і місце кургану в просторі та його стратиграфія потребують сучасної інтерпретації.

Ключові слова: Буджак, Арциз, курган, доба бронзи, кромлех, скіфи, воїн, зброя, поховання коней, нагрудник коня, золотий конус, канабіс.

Внесок шанованого Віталія Васильовича Отрощенко у курганну археологію — вагомий і різнобічний. Ювіляра приваблює не лише коло головних проблем його досліджень в галузі бронзової доби, але й скіфська та середньовічна тематика. Тому матеріали Арцизького кургану якраз перебувають в руслі його наукових студій і вони є доречними в збірнику праць на честь ювілею шановного професора.

Курган на Брієннській Горі розкопав у 1972 р. Арцизький загін Причорноморської експедиції ОАМ АН УРСР під керівництвом І. Л. Алексеевої (Алексеева 1973). Пам'ятка вже давно знана своїми цікавими матеріалами. Частину знахідок з її могил наведено в монографії автора розкопок (Алексеева 1992, с. 47—48, 65—66, рис. 9: 1—2; 10: 1), а скіфські комплекси —

елітне поховання молодого вершника (№ 1) та могила двох коней, стисло вже опубліковані (Алексеева та ін. 1997, с. 48—57; Островерхов, Редина 2013, с. 381, 393, 396; рис. 92: 2; 94: 1; 96: 7, 10; 97: 1—6), і давно посіли своє місце в узагальнюючих працях скіфологів (Мелюкова 1979, с. 146; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 113; Мурзин 1984, с. 45; Алексеев 2003). Особливою увагою дослідників користується знахідка золотого конуса з цього комплексу (Алексеев 1991, с. 44; 2003, с. 197, 216; Королькова 1995, с. 86; Болтрик 1996, с. 107—109; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 35; Яблонский 2009, с. 423; Канторович 2018, с. 112, 114; Гуляев 2019, с. 172—187).

Проте залишаються невисвітленими позиція кургану в просторі, його стратиграфія, опис поховань та інвентарю бронзової доби, та тлумачення деяких скіфських предметів (через низьку якість малюнків першої публікації). Тому, на часі дати повну інтерпретацію цієї неординарної, багат шарової пам'ятки з центру буджацького степу.

Курган, який увійшов в історіографію як «Арцизький», знаходився на Брієннській Горі, що здіймається над правим берегом заплави Когильника, дещо вище впадіння в неї річки Чага. Назва гори, відомої покладами вапняку та виноградниками, походить від назви німецької колонії Брієнн¹, що існувала тут з 1816 по 1940 рр. (рис. 1).

Курган, що нас цікавить, до розкопок 1972 р. не згадувався в літературі, не позначали його й на топографічних картах (рис. 1; 2). На відміну від нього, сусідній нерозкопаний досі курган

Рис. 1. Карта Брієнської колонії 1828 р.

Рис. 2. Частина карти 1943 р. з ситуацією навколо м. Арциз

має багату історію. Його довго називали Брієнська Гарматна Гора [пагорб] (Kanonenhügel). Він знаходиться на 100-метровому мисі правобережного плато долини р. Когильник навпроти центру міста Арциз, за 0,7 км на південь від району Глінка, на північ від селища Городок (Арциз 2). Насип конічної форми, висотою 9,7—9,1 м та діаметром 80—100 м витягнутий меридіональному напрямку, з заходу його схили більш стрімкі. Поверхня кургану не розорюється, але навколо є заглиблення від виїмки ґрунту. На вершині влаштовано геодезичний пункт третього класу «Брієнн» з абсолютною відміткою +116 м та координатами 45,96 сх. довготи і 29,42 зах. широти (Сапожников, Кашуба 2020). Гарматна Гора посідає четверту позицію в «рейтингу» найвищих курганів Буджаку після подвійного кургану Могила і Мангітської Гори (Сапожников, Присяжнюк 2018).

Курган користувався популярністю у місцевих німців. У 1907 р. саратський вчитель і краєзна-

вець Ф. Вагнер написав про нього сагу (Fiechtner 1964; Сапожников, Кашуба 2020), а уродженець с. Брієнн Гербер Остер (1918 р.) Залишив есе «Курганные холмы в Бессарабии», присвячене цьому могильному насипу. У ньому наведена легенда про те, що вночі з пагорба виходять маленькі чоловічки і танцюють навколо, а з настанням дня знову ховаються під землю. Ще там описана історія пошуку скарбів в 1873 р.: «довгим зимовим вечором сиділи три молоді бурсаки і розповідали страшні історії про легендарний пагорб, в якому має бути захований скарб. Якби у них був цей скарб, то вони стали б багатими, а тому вирішили його добути. Ініціатор Ханнесле разом з бурсаками вночі підбралися до пагорба з лопатами і тачкою. Вони зрили верхівку і при світлі ліхтарів зробили прямовисний хід-шахту глибиною кілька метрів. Позаяк взимку робіт на полях та виноградниках не було, цього довго ніхто не помічав. Хлопці вже підраховували, скільки ночей їм залишилося копати, щоб знайти жаданий скарб, утім про їхні пошуки стало відомо. Сільський староста і пристав були здивовані нічною працею шукачів скарбів. Обурений староста під страхом покарання наказав негайно припинити розкопки. За одну ніч хід повинен мав бути заритий разом з мотузками і блоками. Незважаючи на всі зусилля, бурсаки не змогли засипати шахту за одну ніч, тому вирва ще довго залишалася свідченням цієї історії. За 60 років потому, колишній бюргер Йоханнес Хойзер (Häuser) святкував своє 80-річчя, тоді він повідав своїм нащадкам історію мисливців за скарбами, закінчивши її словами: «...в той час я і був Ханнесле». Згодом його небога Антонія стала письменницею, відомої як автор книги «старожитності» (Die Altertumsforscher). Де й повідала, що пагорб був популярним місцем дозвілля для молодих і старих. У 1930 р. на його верхівці поставили дерев'яну піраміду заввишки 8 м.

Однак для нас важливіше інша розповідь Г. Остера. Через багато років після репатріації бессарабських німців до прадідівщини, на степовому плато для потреб радянської армії вирішили збудувати військовий аеродром. На заваді стала Брієнська Гарматна Могила, яку мали знести. Археологи «з великим здивуванням виявили в її підніжжі скарб з золота, срібла та дорогоцінних каменів». Ці твори мистецтва були вилучені і знаходяться в Одеському археологічному музеї. У 1994 р. Г. Остер разом земляками побував на малій вітчизні і побачив, що «з семи курганів, які колись були близько Брієнне, зберігся тільки той, який стоїть на краю гори над школою і тоді ж він в останній раз піднявся на нього...» (Oster 2013).

Як бачимо, місцевість довкола Арцизького кургану оповита легендами, яких сучасні мешканці вже не знають. Парадокс в тому, що точна прив'язка цього насипу відсутня. Раніше на підставі опублікованих даних, огляду місцевості та аналізу доступних карт, один з авторів статті припускав, що цей могильний пагорб

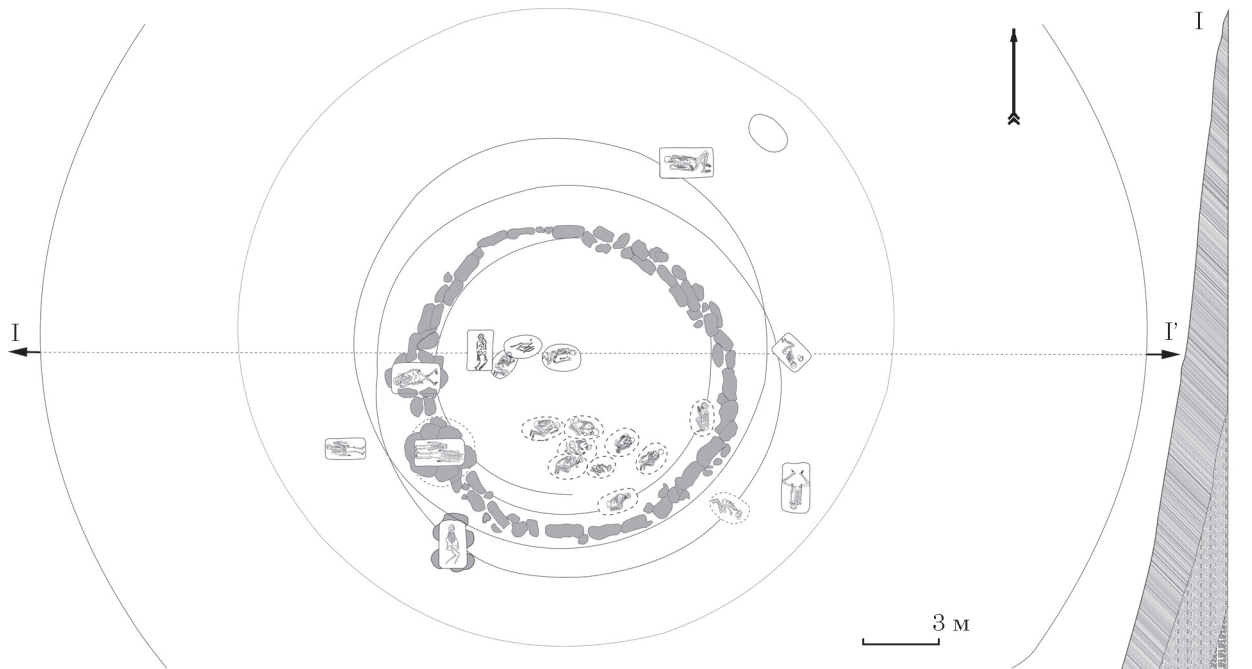

Рис. 3. Перетин та план кургану на Брієнській Гарматній Горі

знаходився за 50—90 м на схід від Брієнського Гарматного кургану, а його задернований відвал досі видно в прилеглий лісосмузі (Сапожников, Кашуба 2020).

Наразі, познайомившись з польовою документацією розкопок і невідомими раніше картами, можна зробити ряд уточнень. По-перше, на карті 1828¹ року на земельній дачі «колонии бриенской» видно вісім курганів, що підтвердило інформацію Г. Остера. На ній на південь від центру колонії зображені два насипу (рис. 1), один з яких (лівий, поруч з польовою дорогою) є Брієнською Гарматною Горою, а другий знаходився в 600—700 м на південь від нього, на терені житлового масиву «Комсомолец». Оскільки в звіті і щоденнику прив'язки немає, а два учасники розкопок 1972 р. впевнено засвідчили, що Арцизький курган стояв приблизно за 100—200 м на захід від Гарматної Гори (рис. 2), то можна дійти висновку, що перший з насипів на відомих нам картах не позначали², а згаданий насип в лісосмузі залишився нерозкопаним.

1. «Карта Бессарабии, собственно так называемой или Буджака, представляющая 1-е: земли отмежеванные под выгон к городам и к соляным озерам, а также отведенные для казенных селений, немецких и задунайских колоний; 2-е: участки населенных земель, принадлежащих казне; 3-е: пустопорожние земли, Всемилостивейше пожалованные частным лицам; 4-е: владения, принадлежащие духовенству; 5-е: земли спорные с казною. Составлена с 1822 по 1828 г.» Рукоп. в кольорі, М: 5 верст в дюймі, 92 × 176 см (РВ РНБ, ф. 342, спр. 447).

2. Приблизно в цьому місці, за 200—280 м на захід — північний захід від Брієнського Гарматного кургану, на супутниковому знімку «Google» видно розмиту пляму світлого ґрунту, що могла залишитись від насипу, який ми шукаємо.

Розкопкам Арцизького кургану передувала подія, яка позначилася на стані збереження насипу і подальших діях на ньому. Як згадує І. Л. Алексеева, в 1972 р. завданням її загоду було дослідження іншого кургану. Проте на місці з'ясувалося, що тоді в Арцизі опоряджували Центральний парк. А необхідний для цього чорнозем районна дорожня служба видобувала з насипу кургану. Так розпочалися дослідження кургану, якому присвячено статтю, але зазначимо що до їх початку його насип вже частково знесли³.

Насип кургану становив висоту 6 м при діаметрі до 80 м. Південний схил насипу похилий, північний — стрімкий (рис. 3). Насип кургану знімали шарами 0,15—0,2 м за допомогою бульдозера, а після глибини 3 м від репера — товщиною 0,05—0,1 м, оскільки він був дуже щільним, позаяк складався з шарів вальків.

3. За загальним планом (місцем п. 1 та планиграфії впускних поховань) можна зробити висновок, що від дій Райавтодору найбільше постраждали північний і північно-східний сектори насипу (рис. 3), а висота насипу була дещо перебільшеною.

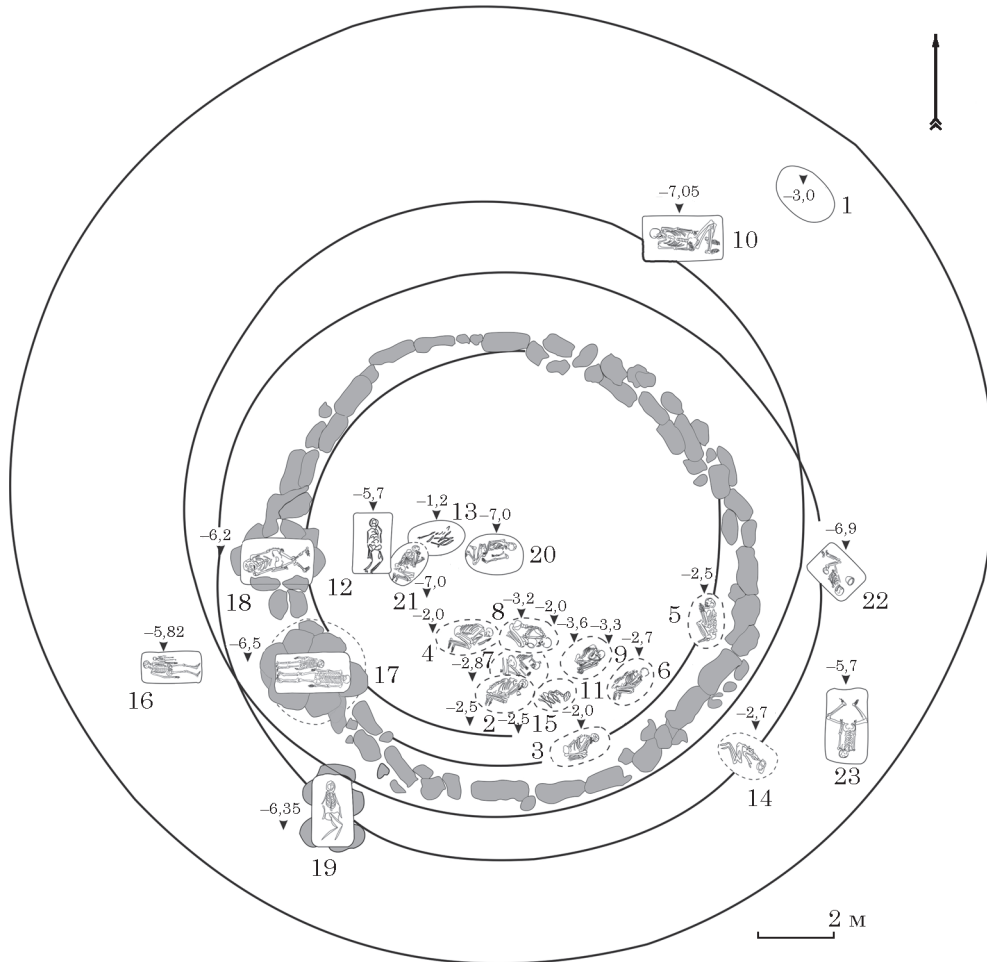

Рис. 4. Загальний план кургану на Брієнській Гарматній Горі

Опис поховань. Оскільки поховання 1 і 13 належать до скіфської доби і пов'язані з останньою фазою функціонування кургану, їх розглянемо після блоку ранніх поховань.

Поховання 2 (бабинське культурне коло). Межі ями не простежувалися. На глибині 2,50, за 4 м на північ від репера виявлено кістяк молодої людини років 15, що лежав в зібганому стані на животі, головою на схід, ноги різко зігнуті в колінах, п'яти біля таза, коліна у грудної клітини, руки зігнуті в ліктях, кисті перед обличчям (рис. 5: 2). Біля лівої руки на боці лежала сіроглиняних ліпна чашечка, край вінця якого злегка загнутий всередину, випал нерівномірний. Розміри посудини: висота — 8,8 см, діаметр віночка — 9,6 см, діаметр дна — 7,5 см.

Поховання 3 (бабинське культурне коло). Відкрито на глибині 2,0, за 6 м на південь від репера і за 2 м на схід від нього. Кістяк дорослої людини лежав на лівому боці, головою на схід, в дуже зібганому стані — руки перед обличчям, коліна притиснуті до ребер, п'яти до таза (рис. 5: 3). Межі могильної ями не простежені.

Поховання 4 (бабинського культурного кола). На глибині 2,0 м, за 3,0 м на південь від репера відкрито зібгане поховання. Кістяк ле-

жав на лівому боці, головою на схід, руки перед обличчям, ноги зігнуті в колінах, колена підібгані до грудної клітки, п'яти до таза. Могила не простежувалася.

Поховання 5 (бабинського культурного кола) відкрито на глибині 2,5 м, на відстані 5,0 м на схід від репера і за 1,2 м на південь від бровки. Кістяк лежав зібгано на правому боці, головою на північ, руки перед обличчям, ноги зігнуті в колінах (рис. 5: 5). Межі могильної ями не простежені — поховання впускне.

Поховання 6 (бабинського культурного кола) виявлено на глибині 2,7, за 3,0 м на схід від репера і за 3 м на південь від бровки. Кістяк лежав зібгано на лівому боці, головою на схід, кістки долонь перед обличчям, ноги різко зігнуті в колінах (рис. 5: 6). Контури могильної ями не простежувалися.

Поховання 7 (бабинського культурного кола) виявлено на глибині 2,8, за 4,0 м і на південь від репера і на схід від бровки. Кістяк лежав на лівому боці, головою на схід, в скорченому положенні. Руки зігнуті в ліктях, кисть лівої руки різко повернута в бік черепа, ноги зігнуті в колінах, коліно лівої ноги підібгані до грудної клітки, п'ята правої ноги притиснута до таза (рис. 5: 7).

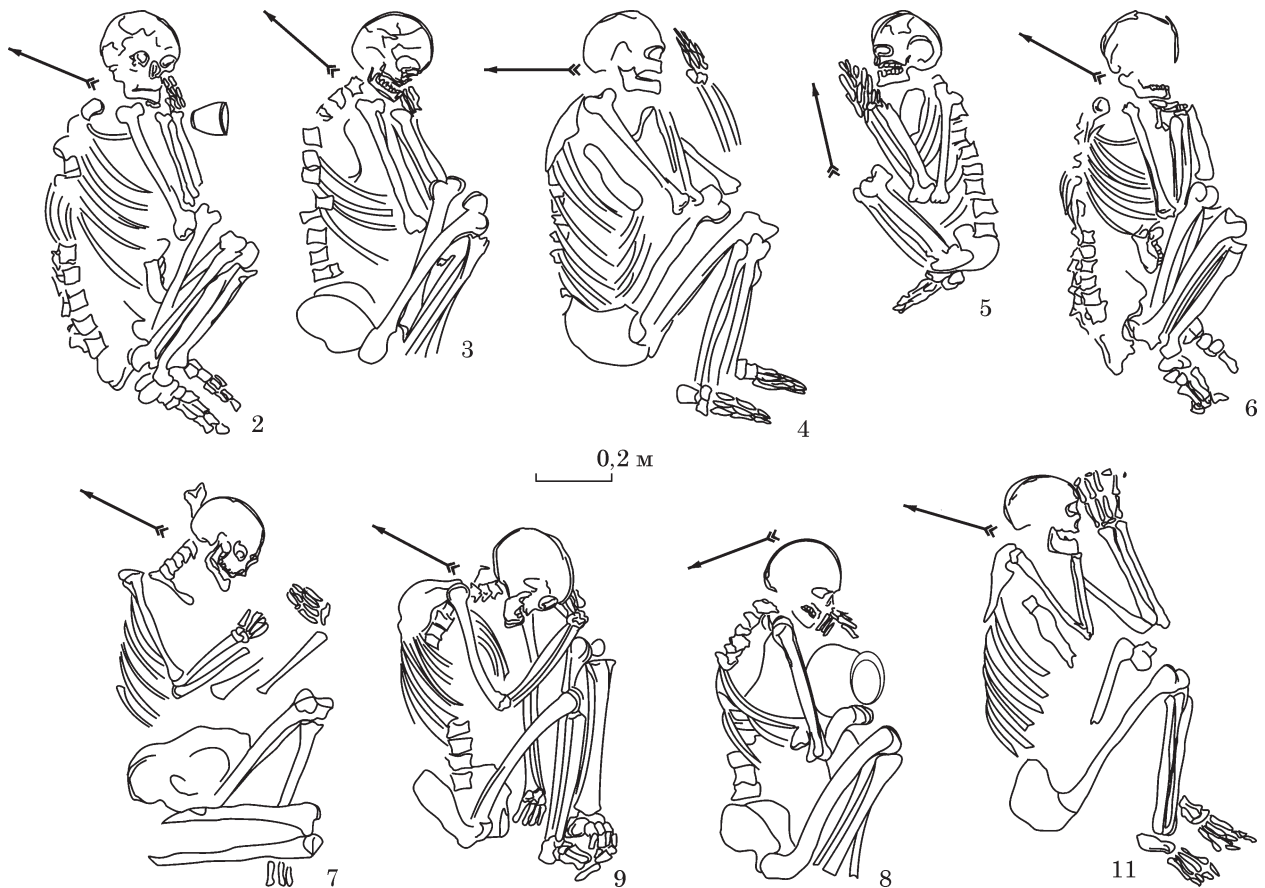

Рис. 5. Плани поховань культури кола Бабино (номери на малюнку відповідають номеру поховань)

Поховання 8 (бабинського культурного кола) відкрито на глибині 3,2, в 2,4 м на південь від репера і в 0,6 м на схід. Кістяк дорослої людини лежав на лівому боці, головою на схід, ноги різко зігнуті в колінах, п'яти притиснуті до тазу, руки зігнуті в ліктях, кистями звернені до лица (рис. 5: 8); в руках — ліпна посуда банкоподібної форми, край її вінця трохи загнутий всередину, випал нерівномірний (рис. 7: 3). Її розміри: висота — 8,8 см, діаметр вінця — 9,6 см, діаметр дна — 7,5 см.

Поховання 9 (пізньобронзового віку) виявлено на глибині 3,6 м, прямо під похованням 4. Кістяк лежав на лівому боці, головою на схід, в сильно зігнаному стані, ліва рука витягнута між ніг, права зігнута в лікті, фаланги її пальців під черепом (рис. 5: 9).

Поховання 10 (ямне) знаходилось на глибині 7,05 м від верху насипу. Велика яма прямокутної форми, розмірами 2,3 × 1,2 × 0,7 м була відкрита на південь від репера, на відстані 9,0 м і за 4,0 м на схід. Зверху могила була покрита дерев'яним накатом, покладеним поперек могильної ями, з часом перекриття впало в середину. Кістяк жінки років 35—40 (зуби істотно стерті), лежав на спині, головою на захід, руки витягнуті уздовж тулуба, кисть правої лежить на тазових кістках. Ноги спочатку були зігнуті в колінах і стояли до гори, згодом же впали вліво під тиском заповнення,

що провалилося (рис. 6: 10). Весь кістяк і дно могильної ями рясно пофарбовані червоною вохрою.

Поховання 11 (бабинського культурного кола) відкрито на глибині 3,3, за 3,5 м на південний схід від репера. Кістяк людини років 60 лежав в зігнаному стані на лівому боці, головою на схід. Ноги різко зігнуті в колінах, руки зігнуті в ліктях, кисті перед обличчям (рис. 5: 11). Стан збереженості кісток поганий. Межі ями не простежувалися.

Поховання 12 (ямне) відкрито на глибині 2,7, в 2,0 м на захід від репера. Могила прямокутної форми, розмірами 2,2 × 1,3 × 0,8 м була покрита накатом з колод. Кістяк дорослої людини лежав на спині, головою на північ, руки витягнуті уздовж тулуба, ноги підібгані в колінах. Весь кістяк і дно могили рясно посипані червоною вохрою.

Поховання 14 (бабинського культурного кола) виявлено на глибині 2,7, за 6,2 м на схід від репера і за 6 м на північ від бровки. Кістяк лежав на лівому боці, головою на схід, ноги різко зігнуті в колінах, притиснуті до грудної клітки, п'яти біля тазу. Руки зігнуті в ліктях, долоні перед обличчям. Між фалангами пальців лежав оскілок кремінню.

Поховання 15 (бабинського культурного кола) відкрито на глибині 2,5, за 4,0 м на північ від репера і за 1,0 м на схід. Кістяк лежав

Рис. 6. Плани поховань кургану (номери на малюнку відповідають номеру поховань)

на лівому боці, головою на схід, в дуже скорченому положенні.

Поховання 16 (ямне) виявлено на глибині 5,8 м від вершини, за 8,0 м на південний захід. Від репера і за 2,0 м на схід від кромляха, за його межами. Поховання парне — жінки з дитиною. Межі могильної ями прямокутної форми простежувалися слабо. Розміри її: 1,7 × 0,7 × 0,5 м. Кістяк жінки років 45—50 лежав на спині з невеликим поворотом в ліву сторону, головою на захід, руки витягнуті уздовж тулуба, ноги злегка зігнуті вліво. З лівого боку від жіночого кістяка лежав скелет дитини років двох, на спині, головою на захід, руки і ноги витягнуті. Кістки сильно зруйновані (рис. 6: 16). Дно могили вкрито шаром крейди.

Поховання 17 (ямне). На глибині 5,9 м від вершини насипу, за 2 м на схід від поховання

16 зустрінуто кам'яна закладка з грубо оброблених брил що оточували могилу. Ці брили були вписані в загальне коло кромляха. Їх розміри: 1,2 × 0,8 × 0,2 м; 0,8 × 0,7 × 0,15 м; 0,9 × 0,7 × 0,2 м. Навколо закладки виявлено смугу глиняного викиду, шириною 3 м. Контури прямокутної могильної ями з'явилися на глибині 6,5 м. Могилу розмірами 2,0 × 1,2 м, було орієнтовано за лінією захід—схід. Поховання належало жінці з дитиною (рис. 6: 17). Кістяк жінки років 25—30 лежав випростано на спині, головою на схід, з легким поворотом праворуч. Ліва рука витягнута уздовж тулуба та була повернута долонею до гори. Права витягнута під тазом, кисть повернута в бік дитини. Ноги витягнуті, ступні спрямовані пальцями один до одного. Кістяк дитини років 7 лежав на спині з правого боку від кістяка дорослого у випростаному стані, го-

ловою на схід. Голова повернута обличчям до жіночого кістяка, ступні ніг повернені в ліву сторону. На кістках ніг сліди обпаленого дерева. На дні могили шар крейди. Обидва кістяка покриті червоною фарбою. Поруч з плечем лівої руки дитячого кістяка виявлені шматочки обпаленої вохри.

Поховання 18 (ямне) виявлено за 5 м на південь від репера, на глибині 6,2 м. Розміри могили: 1,9 × 1,3 × 1,1 м. Зверху яма була перекрита обробленими плитами вапняку, розміри яких: 0,5 × 0,4 × 0,4 м; 0,6 × 0,5 × 0,45 м. Під плитами знаходилися шари очерету і перекриття з гілок товщиною 0,3 м. Кістяк дорослої людини лежав на спині, головою на захід, руки витягнуті уздовж тулуба, знаходяться майже під тазом. Ноги зігнуті в колінах, коліна з'єднані, п'яти розсунуті в різні боки, а ступні ніг пальцями один напроти одного (рис. 6: 18). Кістки, особливо череп, густо вкриті червоною вохрою. Дно могили посипано крейдою. В області серця виявлено наконечник стріли з білого кременя. Наконечник витягнутих пропорцій трикутної форми, з виїмкою в основі.

Поховання 19 (ямне) відкрито на глибині 6,35, за 2 м на південь від поховання 17. Могильна яма орієнтована за лінією північ — південь, мала прямокутну форму та сягала розмірами: 2,0 × 1,2 × 1,0 м. Зверху могила перекрита злегка обробленими кам'яними плитами, під якими знаходився накат зроблений з колод, покладений поперек могили (товщина колод 0,2—0,3 м). Дно ями посипано крейдою. Кістяк лежав на спині, головою на північ, ноги зігнуті в колінах, впали вліво, руки витягнуті уздовж тулуба (рис. 6: 19). Кістяк було рясно посипано вохрою. У заповненні ями знайдено придонна частина мініатюрної ліпної посудинки.

Поховання 20 (ямне, центральне) знаходилося в центрі кола утвореного кромлехом (діаметр 13 м), на глибині 7,0 м. Могильна яма мала дерев'яне перекриття, була овальної форми, розмірами 1,8 × 1,25 × 0,2 м. Літню жінку поклали на спину, головою на схід, праву руку зігнули в лікті, так, що долоня опинилася в районі черевної порожнини, кисть лівої руки лежить на тазових кістках. Ноги впали вліво (рис. 6: 21). Весь її кістяк забарвлений червоною вохрою, а біля ліктя лівої руки лежав великий шматок червоної вохри. На ногах (у щиколоток і біля колін) були браслети з відшліфованих ікл хижака з просвердленими в верхній частині отворами. Дно могили вкрито корою. У заповненні могили виявлено шматочок деревного вугілля.

Поховання 21 (усатівська культура) відкрито за 1 м на захід від поховання 20 на глибині 7 м. Могила овальної форми має розміри 1,35 × 1,0 × 0,25 м. Кістяк чоловіка років 50 лежав на лівому боці, головою на північний схід, ноги були зігнуті в колінах, руки зігнуті

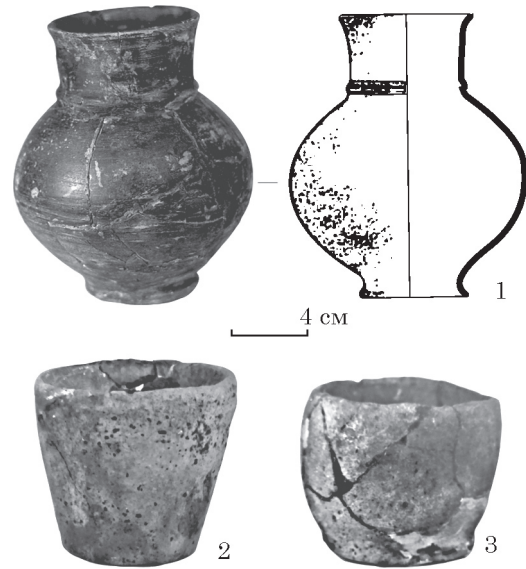

Рис. 7. Посуд з поховань кургану: 1 — № 1; 2 — № 22, 3 — № 8

в ліктях, кисть правої руки знаходиться перед обличчям, кисть лівої злегка відставлена в бік (рис. 6: 22). Біля ребр лежав трохи оброблений камінь (польовий шпат). На дні могили — підстилка з кори. Кістяк добре зберігся.

Поховання 22 (ямне). Дитяча могила на глибині 6,9 м, за 20,0 м на схід від репера відкрито поховання дитини років 5. Форма могили в плані прямокутник, її перекрито гілками і очеретом. Кістяк лежав на правому боці, головою на північний схід, права рука витягнута вздовж тулуба, ліва зігнута в лікті, кисть на животі, на зап'ясті — мідний кований браслет. Праворуч черепа стояв горщик банкової форми (рис. 7: 2). Кістяк посипаний червоною вохрою. На дні ями — підстилка з очерету.

Поховання 23 (ямне) виявлено на глибині 5,7, за 18 м на схід від репера, за ровом (як і поховання 22). Могила прямокутної в плані форми орієнтована за лінією північ — південь. Зверху могила перекрита чотирма колодами довжиною 2,3 м, шириною 0,2 м і товщиною 0,05—0,1 м. Колоди і плахи були покладені уздовж довгої осі могили. Стінки ями ретельно оброблені. Колоди осіли в могилу. Ширина могили — 1,1 м, глибина — 1,0 м. Кістяк жінки років 45—50 лежав на спині, головою на південь, руки були витягнуті уздовж тулуба, ноги розпалися ромбом (рис. 6: 23). Череп забарвлений вохрою. У заповненні ями знайдено кружечок з стулки мушлі *unio* з просвердленим у центрі отвором. Аналогічні прикраси були знайдені в двох похованнях 7, 10, в кургані другого курганного могильника поруч смт Суворове Ізмаїльського р-ну Одеської обл.; в похованні з кургану у ст. Кайнари, Молдова, на поселеннях культури Гумельниця, в Маріупольському могильнику та ін.

Таким чином, дослідження дало наступну картину: курган насипали п'ять разів.

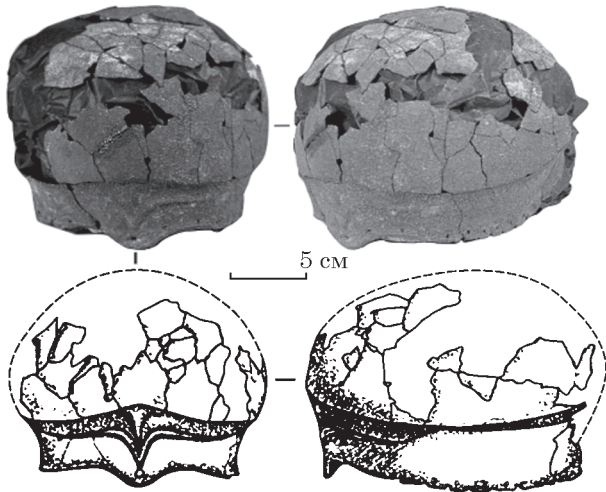

Рис. 8. Бронзовий шолом з поховання 1

Невеличкій первісний насип спорудили над усатівським похованням 21. Але згодом істотно збільшили насип, досипавши його вдруге, над ямним похованням 20, для якого зрізали східну частину схилу усатівського насипу.

По відношенню до оточуючого кромлеху, виявленого на глибині 6,8—7,0 м від вершини, та могил вписаних в периметр кромлеху поховання 20 виступає центральним. Діаметр кромлеху 13 м. Його складено з плит, поставлених на ребро. Розміри плит: $1,2 \times 0,8 \times 0,65$; $1,1 \times 0,75 \times 0,6$; $0,95 \times 0,65 \times 0,45$; $0,8 \times 0,7 \times 0,4$ м. За кромлехом був викопаний рів (заповнений чорноземом), шириною 2,0 м і глибиною 1,0 м. Розміри початкового насипу: висота — 2,5 м, діаметр — 17 м.

Третій насип добудували при здійсненні впускних ямних поховань (10, 12, 16—19, 22 і 23). Його склали з блоків чорнозему (вальків?), досягши висоти 4,5 м та діаметру 24 м.

Четвертий насип споруджено над серією могил Бабинського культурного кола 2—9, 11, 14. Складався він переважно з глини. Розміри четвертої досипки: висота — 5 м, діаметр — 28 м.

П'ятий насип пов'язаний з скіфським часом. Але з яким з двох комплексів — могил 1 і 13 — впевнено сказати важко, через руйнування верхньої та східної частин кургану. Склад насипу — чорнозем, перемішаний з глиною, що побічно вказує на використання ґрунту навколо кургану. Цей насип підняв висоту кургану до 5,5 м або й вище, про що свідчить значно збільшений діаметр (46 м), що пов'язано з істотним змивом верхньої частини насипу.

Оскільки два скіфські комплекси: поховання молодого воїна та могила коней з кургану біля Арцизу, вже давно фігурують в науковому обігу, і помилково, як на нашу думку, розглядаються як взаємопов'язані, проаналізуємо їх прискіпливіше. На тлі загального, начебто цілком логічного первинного сприйняття цих двох комплексів, як одного єдиного, певні вагання свого часу висловив А. Ю. Алексеев. Він звер-

нув увагу на те, що архаїчні впускні поховання в більш ранні кургани, як правило не супроводжуються могилами коней і єдиним виключенням є Арциз (Алексеев 1991, с. 44; 2003, с. 197). І тут слід зазначити, що дивним виглядає розташування цих двох комплексів в кургані. Відстань в 13 м між ними, можна було б пояснити уявною довгою поховальною доріжкою, на яких влаштували могили супроводжуваних коней, що правда ця традиція існувала в більш пізній час і до того ж це чинилося на підкурганній поверхні саме скіфського кургану. Але знаходження під схилом північно-східного сектору поховання воїна, а на вершині кургану могили коней, руйнує логічний ланцюжок зв'язку між ними. Поховання людини мало б займати домінуюче положення, а не навпаки. Схоже до невідповідності висотних рівнів в два метри між цими комплексами додається і певна хронологічна відстань між ними. Аналіз аналогій артефактам, до якого звернемося нижче, спонукає умовно віднести артефакти поховання воїна до часу першої Завадської Могили, а могилу коней до хронологічного горизонту близького до Солохи II (могила 1913 р.). Тобто проміжок в часі між цими комплексами слід обмежити одним або двома поколіннями. А з огляду на ту обставину, що кінську могилу понівечили шляховики при вийманні чорнозему з насипу кургану, то є підстави припускати, що вони ж зрізали і поховання господаря цих коней, що, вірогідно, знаходилось неподалік на схід від них. На що побічно вказує і орієнтація коней головами на схід, тобто в бік господаря.

Але повернемося до частково уцілілого скіфського **поховання 1**. Його відкрили на глибині 3 м від реперу, за 12 м на північний схід від центру кургану. Могила було пошкоджено землерийною технікою, тому її реальні краї не простежувалися. Неможливо також було визначити і положення кістяка, що належав дуже молодій (12—15 років) людині. Значна зруйнованість поховання 1 може бути частково компенсована векторами найбільш промовистих аналогічних артефактів з інших близьких у часі та статусі комплексів.

Поховання супроводжував багатий поховальний інвентар, це свідчило про високу соціальну позицію молодого воїна. Перш за все, це *бронзовий литий круглий шолом*, перероблений з обладунку халкідського типу (рис. 8). Шолом має по краю отвори для кріплення підкладки, залишки якої складають шкіра та тканина, що частково уціпіли. Тулія відокремлена від нижньої частини вгнутою лінією і мов би нависає над нею. Лицьова частина шолома на нижньому краї тулії має дві невеликі фігурні виїмки над очима, що підкреслює рельєфна лінія в вигляді фігурної дужки, з якої спускається гострий клин, який підкреслює нижню частину наносника. Периметр кола шолома — 57 см, діаметр в нижній частині до 20 см, висота 14—15 см.

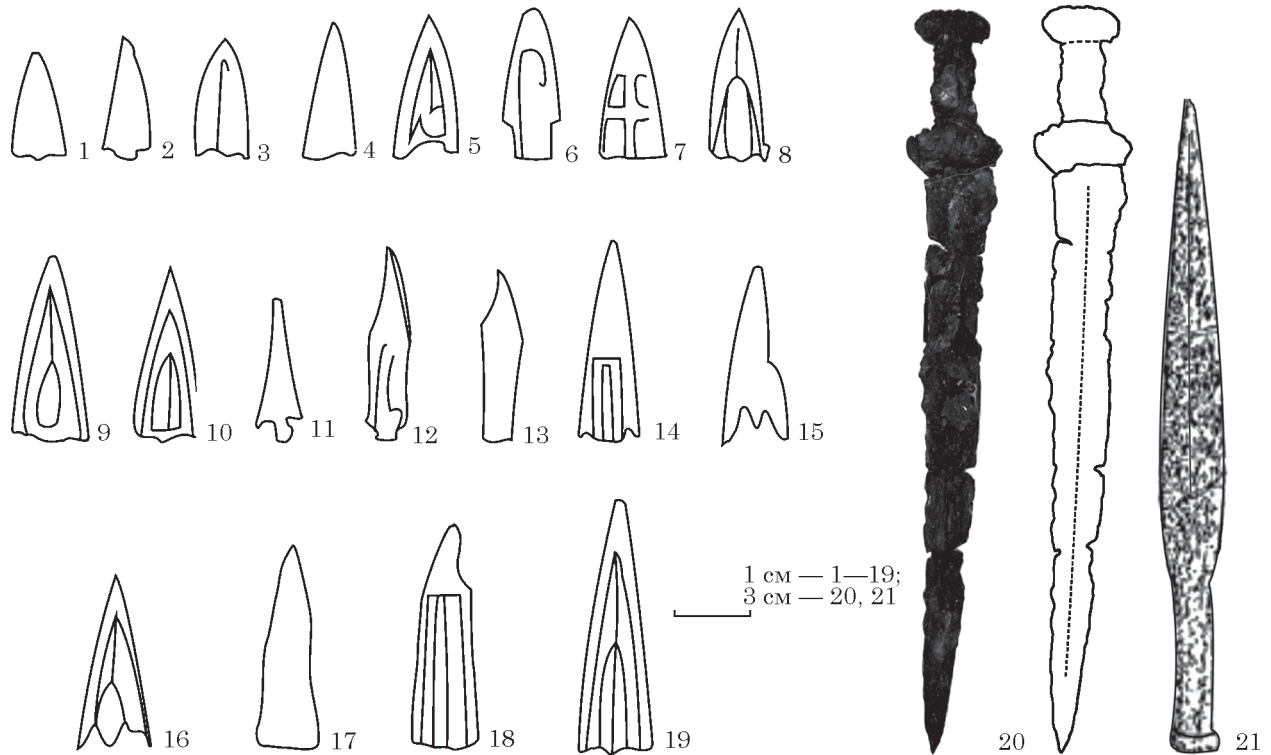

Рис. 9. Поховання 1: 1—19 — бронзові вістря стріл; 20 — залізний меч; 21 — вістря залізного списа

На шоломі з Арцизу, як і інших аналогах з скіфських комплексів, були зрізані нащіпки та потилична частина. Крім форми та фактом переробки найбільш близькими є: шолом з талаєвського кургану (Манцевич 1957, с. 155; Черненко 1966, с. 91, рис. 50) та шолому з кургану поблизу с. Кінські Роздори Запорізької обл. (Шмакова 1989, с. 177; Плешивенко 1995, с. 156, рис. 7: 5) основою яких, очевидно, також були клепані прототиби халкідського типу. Подібну переробку під потреби вершників номадів зазнав і литий шолом з впускної могили кургану поблизу с. Надежда в Присивашському Криму (Черепанова 1985, с. 62—64). Нещодавно С. В. Полін та С. Г. Колтухов присвятили окрему статтю ретельному аналізу цього комплексу і зазначили, що первісно шолом з Надежди був не халкідського, а коринфського типу, що теж остаточно не переконує, але вони слушно відкоригували дату цього комплексу — V ст. до н. е. (Полин, Колтухов 2014, с. 317—319). З цими авторами слід погодитись і в тому, шолом був зроблений для грека піхотинця і пройшов переробку для потреб вершника. Власне вони розвинули міркування А. П. Манцевич та Є. В. Черненка про адаптацію грецьких форм для скіфських потреб (Манцевич 1957, с. 155—156; Черненко 1968 с. 90—91). Слід зазначити, що А. П. Манцевич наголошувала, що датування шоломів халкідського типу утруднене (Манцевич 1987, с. 61). Ця засторога актуальна і для інших типів цієї категорії захисного обладунку через тривалий термін їх використання в середовищі номадів.

Уціліли також і *шкіряні шнури*, мало вірогідно, що вони від кінської зброї швидше ж це елементи шкіряної основи металевого панциру. Кінцівки які, очевидно, увінчували дві ворварки: бронзові, витягнутої усічене-конічної форми, одна шестигранна, інша кругла в основі. Розміри (см), перша: висота — 1,2, нижній діаметр — 1,9, верхній діаметр — 0,6; друга: висота — 1,9, нижній діаметр — 1,9, верхній діаметр — 0,6. Саме наявність пари ворварок, а їх могло бути і більше, змушує все ж таки схилитися до думки про приналежність залишків системи кріплення до комбінованого біметалевого панцира. Шнури разом з ворварками могли сполучати частини панцира, що прикривали груди та спину, про що свого часу писав провідний фахівець з озброєння скіфів (Черненко 1968, с. 15, 40, 43). Не виключено, що як і у випадку з похованням воїна з кургану 2 поблизу с. Зелене на Херсонщині, ці шнури кріпили наборне опліччя до спинної частини панцира (Фіалко 2012, с. 223).

Свідченням наявності складного захисного обладунку небіжчика виступає комплекс залізних та бронзових пластин різних розмірів. Вони мали витягнуту прямокутну і майже квадратну форму з закругленими краями (рис. 10: 2). Загалом уціліли 162 лусочки — пластини, до того ж залізі сильно поїдені іржею. Кожна пластівка має по три отвори в верхній частині та один або два отвори в нижньому правому куті для кріплення на основі. Розміри залізних пластинок: довжина — від 2,8—2 см, ширина — від 2,5 см. Бронзові пластинки вирізняє їхня ре-

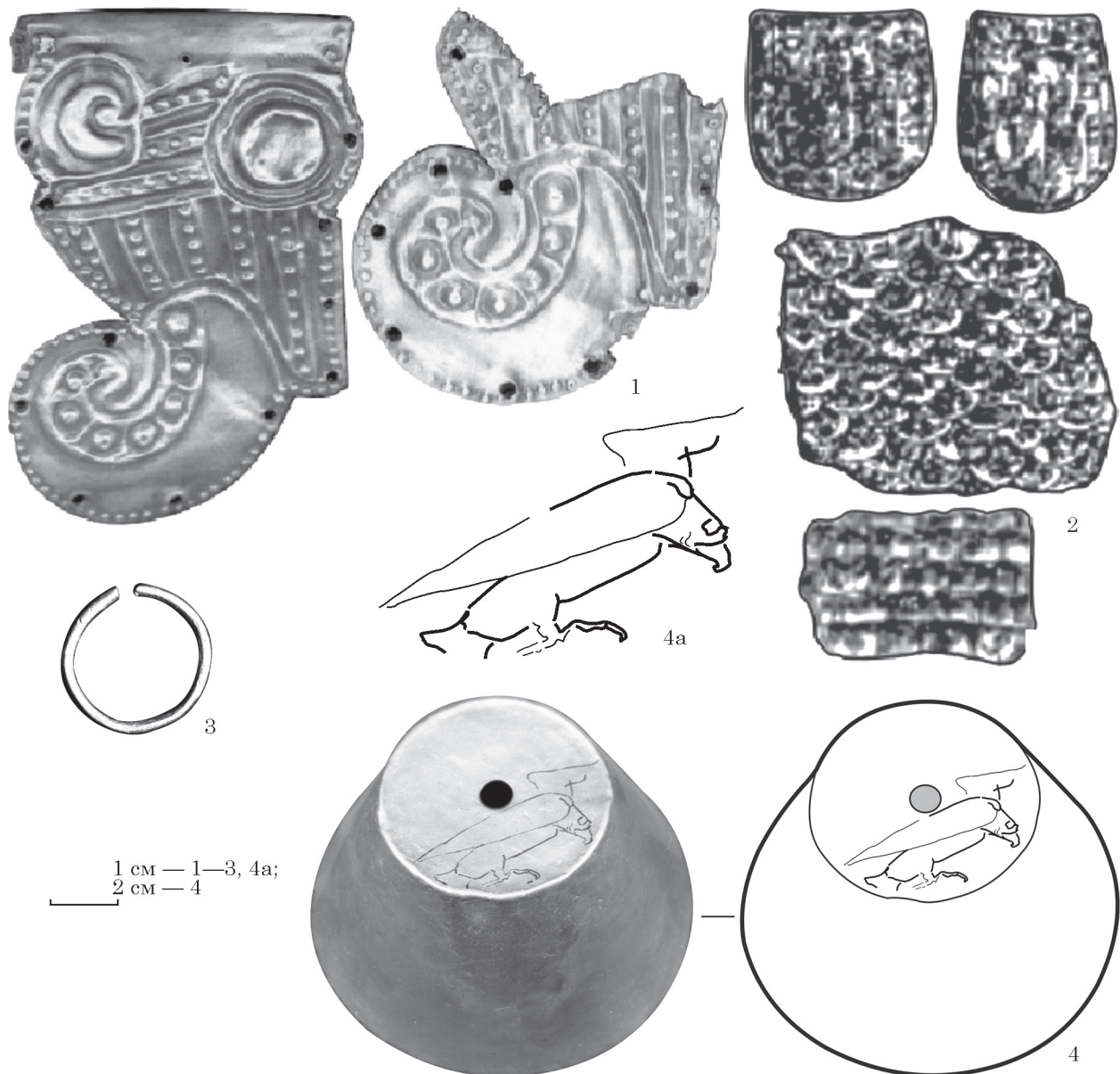

Рис. 10. Поховання 1: 1 — золоті платівки, накладки на дерев'яну чашу; 2 — луски залізного панциру; 3 — золоте дротяне кільце; 4 — золотий конус (поховання 1?)

тельна відполірованість та добра збереженість, їхня довжина — 1,7 см, а ширина — від 1,5 до 1,0 см. Присутність в комплексі довгих прямокутних пластин розмірами від 6×3 до $12 \times 1,5$ см, може засвідчувати наявність двох рівнів наборного поясу, що оторочував низ панцирної сорочки. На думку О. Є. Фіалко, пластини різних розмірів додавали панциру рухливості (Фіалко 2012, с. 223; 2015, с. 127). Слід згадати і залишки пластинчастого панцира з першої Завадської Могили, де поєднувались смуги залізних платівок з бронзовими (Мозолевский 1980, с. 98, 102). Зруйнованість панцира ускладнює його датування, проте факт використання біметалевих пластин та наявність шестигранної ворварки, дозволяє обережно віднести його до другої половини — кінця V ст. до н. е.

Поховання супроводжувала і *наступальна зброя*: меч, спис і бронзові трилопатеві вістря

стріл. *Двосічний залізний меч* (рис. 9: 20), має прямокутне брускоподібне навершя та підпрямокутне (?) перехрестя, що має ледь округлені кути. Розміри меча (см): загальна довжина 37,5, найбільша ширина клинка 4,7, довжина навершя 6, ширина 1,7; довжина перехрестя 7, ширина 2,5. По середині клинок має ледь помітне ребро. На руків'ї збереглися залишки тканини. Форма меча та його елементи суттєво поруйновані корозією, тому йому важко знайти пряму аналогію. Проте, в нещодавно опублікованій монографії О. В. Шелеханя, де зібрані і хронологічно впорядковані скіфські мечі (Shelekhan 2020), меч з Арцизу має найбільш близькі риси екземпляру з кургану 20 поблизу с. Криловка в Степовому Криму. Це короткий меч з брускоподібним навершям та сегментоподібним перехрестям. Подібним могло бути і перехрестя меча з Арцизу, тим більше, що ав-

тор монографії наголошує на не типовості цих перехресть (Shelekhan 2020, р. 91). Поховання супроводжує чорнолакова столова амфора, яка датується першою половиною V ст. до н. е.

Залізний *наконечник списа* загальною довжиною 39 см (рис. 9: 21), має плоске перо, яке поволі перетікає в коротку втулку. Протилежний кінець древка було посилено залізним підтоком, з заглушеним кінцем. Його зробили зі згорнутої в циліндр пластини завдовжки 7,5 см. Переважна маса знахідок списів досі має широке датування (Ворошилов 2004), типологія списів базується переважно на старих розкопках в зоні лісостепу та має певну хронологічну розмитість (Мелюкова 1964, с. 35 та наст.). Прямих аналогій не знаходимо і в добірці матеріалів Правобережжя Середнього Дніпра, проте керуючись загальними характеристиками типів списів наведених В. Г. Петренко, зупинимся на V ст. до н. е. (Петренко 1967, с. 48).

Бронзові трилопатеві вістря стріл (рис. 9: 1—19) до н. е. серед них є базисні, з кінцями лопатей, зрізаними на одному рівні з втулкою; опорновтульчасті, з виступаючою втулкою і баштоподібні. Розміри: висота — від 2,7 см до 3,0 см, діаметр втулки — від 0,6 до 0,5 см. Багато наконечників мають отвори в середній частині, що утворились від виступів на стрижні від складної ливарної форми.

Сагайдак наповнювали 179 стріл з бронзовими вістрями (з них повністю уціліли 93), у окремих екземплярів збереглися залишки древків, пофарбовані в світло-рожевий колір. При нагоді зауважимо, що подібний колір дають окисли деяких домішок срібла. Переважно трилопатеві і декількох екземплярів тригранних наконечників стріл, належать і до другої, і до третьої хронологічних груп за А. І. Мелюковою, тому вони опиняються в межах V ст. до н. е. (Мелюкова 1964, с. 21—23). Окремі групи стріл з комплексу Арцизу мають аналогії в численних скіфських могилах, але їхня різнотипність затрудняє вузьке датування. У недавній розлогій статті М. М. Дараган, присвяченій сагайдачним комплектам першої половини V ст. до н. е. названими нею «баштоподібним горизонтом», автор до цього кола відносить і стріли Арцизу (Дараган 2019, с. 157). Проте в сагайдаку Арцизу були і стріли з хрестоподібними литими мітками, які потрапляють в наступний горизонт, скоріш за все другої половини V ст. до н. е. Таким чином, і весь сагайдачний комплект тяжіє до цього часу.

Шляхетність небіжчика підкреслює присутність в могилі золотих предметів. Перше, це *золоте дротяне кільце* з незімкнутими краями, кругле в перетині. Діаметр кільця — 2,2 см, діаметр дроту — 0,2 см. Подібні розміри мало і кільце з впускної могили до кургану поблизу с. Вишневе. Там кільце було вдягнуто на безіменний палець правої руки (Андрух 1988, с. 160, 169).

Другі, це *дві золоті аплікативні фігурні пластини*, з закругленим нижнім краєм, верхній край зігнуто для кріплення до край дерев'яної чаші. Їх вирізали з тонкого золотого листа, але відтиснули на різних матрицях, з подальшою доробкою пуансоном. Пластини кріпилися на дереві при за допомогою мініатюрних цвяхів, від однієї з них вціліла нижня половина. Розміри пластин: висота — 6,3 см, 4,5 см; найбільша ширина — 3,8 см. (рис. 10: 1).

Пластини прикрашає стилізоване профільне відтворення направленої до низу голови хижого птаха. На відбитку домінує потужний волютоподібний зімкнутий дзьоб, завиток якого підкреслюють сім ударів великого пуансону. Утрирована восковиця, покриває наддзьобок більш ніж наполовину, її заповнено двома майже паралельними смугами пуансонного декору середнього розміру. Ще три коротких смуги з подібним декором заповнюють простір між дзьобом та великою зіницею, що підкреслена опуклістю в обрамленні двох рельєфних концентричних кіл. За оком, симетрично та відділено від нього майже горизонтальними трьома смугами, теж декорованими пуансоном середніх розмірів, зображено вписаний в коло розвернутий до гори менший дзьоб, аналогічним основному.

Платівки у вигляді стилізованої голови хижого птаха з восковицею¹ є одним з хроноіндикаторів степових комплексів, що на противагу більш раннім в лісостепу з'являються з другої половини V ст. до н. е. (Гречко 2017, с. 99; Махортьх 2019, с. 479). На Нижньому Дніпрі вони присутні в курганах з великими квадратними могилами — Велика Знам'янка 13 (Отрощенко, Рассемакин 1986, с. 285—286) та І Завадська Могила (Мозолевський 1977, с. 86—113), а в лівобережжі Нижнього Дунаю найближча до Арцизу Мреснота Могила 3, теж з великою майже квадратною ямою (Редина 1992, с. 84). Це могили «утримувачів казанів», за влучним визначенням О. В. Ромашко, і з них власне починається будівництво елітних курганів в степу, їх час позначають серії архаїчних амфор, серед яких домінують опуклогорлі з Хіосу, що датуються в межах третьої чверті V ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 108, 140; Полин 2014, с. 195, 197, 203). Дніпровські кургани, як інші комплекси цього часу вирізняє наявність могил коней з бронзовою вуздою з Г-подібними псаліями (Гречко 2017, с. 99). А коні з Арцизу супроводжують S-подібні псалії та інші оздоблені вузди, які мають дату на 35—30 років пізніше. Тому власне присутність в могилі молодого воювача золотих платівок з головою хижого птаха розводить в часі два впускні скіфські комплекси Арцизу.

1. Підозрюємо, що прообразом цього птаха міг слугувати орлан-білохвіст, який має виразну восковицю, та сильно загнутий дзьоб жовтого кольору.

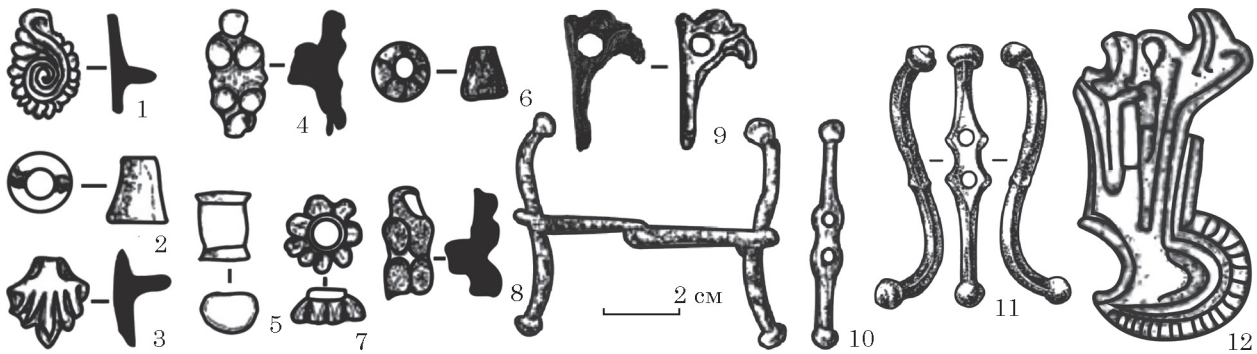

Рис. 11. Комплекс вузди та її оздоб з поховання 13

Золотий предмет у вигляді зрізаного конусу з круглим невеликим отвором в верхній частині (рис. 10: 4) є найбільш згадуваним артефактом з Арцизьких комплексів і традиційно пов'язувався з могилою воїна. За свідченням учасників розкопок, цей артефакт, з огляду на непевність місця його знахідки і, відповідно, щодо його приналежності до якогось з двох скіфських комплексів, розглянемо його нижче.

Останнім артефактом з комплексу поховального інвентарю воїнської могили є *гончарний чорнолускований глечик*. Його висота 19 см, діаметр дна — 7,5 см, вінця — 9,5 см. В місці переходу від циліндричної горловини до округлого тулубу зроблений невеликий рельєфний валик (рис. 7: 1). На думку авторів першої публікації скіфських комплексів Арцизу подібні посудини могли вироблятися в західно-понтійських містах (Алексеева, Охотников, Редина 1997, с. 51).

Могила двох коней (поховання 13). Її вцілілу частину було відкрито під вершиною насипу на глибині 1,2 м у вигляді плями овальної форми, витягнутої за широтою, розмірами 1,2 × 0,9 м. Глибина могили — 1,4 м. З огляду на те, що в наявності був один цілий скелет, він лежав на правому боці, головою на схід, а від другого залишився тільки череп, орієнтований теж подібно, доречно допускати, що могильна яма, до пошкодження частини насипу кургану, була більших розмірів. Слід припускати, що її параметри були в межах 2,3 × 1,7 м, власне це обумовлено розмірами кінських тіл. Заслугує на увагу та обставина, що коні мали оздоби вузди, виготовлені з срібла, бронзи та заліза, що побічно засвідчує вищий ніж середній статус їх господаря на соціальних шаблях Скіфії.

Елементи оголів'я. До двох вуздечних наборів входили *залізні вудила* з дводирчастими псаліями S-видної форми (рис. 11: 10). Один екземпляр вудил зберігся повністю, він складався з двочастних гризел, виготовлених з залізного круглого в перетині стрижня. Одна пара вудил має на кінцях петлі, розташовані в одній площині, а інша — має пеглі, розвернуті перпендикулярно одна відносно другій.

Одна пара *псаліїв* — бронзові, вони в перетині ромбоподібні (рис. 11: 11), друга — залізні,

проте ті й інші мають срібні кульки на кінцях. Розміри перших: довжина — 10,5 см, найбільша ширина — 0,6 см, товщина (перетин) — 0,7 см. Розміри залізних паліїв такі: довжина — 12 см, найбільша ширина — 1,5 см, ширина перетину — 1,5 см. Дата подібних псаліїв це друга половина V — перша половина IV ст. до н. е. Псалії аналогічної форми але з бронзовими кульками супроводжують комплекс більш ранньої могили Солохи (1912 р.), А. П. Манцевич обмежувала їх дату кінцем V — початком IV ст. до н. е., (Манцевич 1987, с. 45). О. Д. Могилов пропонує для псаліїв цих типів ширший хронологічний діапазон: від другої половини V до всього IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 34). Свого часу Є. Ф. Редіна слушно звернула увагу (Алексеева і др. 1997, с. 51), що аналогічні псалії зображені на гребні з Солохи (Манцевич 1987, с. 60) і на конях середнього фризу Чортомлицької вази (кращі зображення: Алексеев 2012, фото на с. 197—198). Додамо, що С. С. Безсонова відзначає наявність псаліїв S-подібної форми, зображених на головах чотирьох коней з золотої чаші-фіали з Братоловського кургану (Кубьшев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 78).

Одна бронзова лита бляшка зі спіралеподібним рельєфним зображенням на щитку, оконтурена рядом невеликих пелюсток (рис. 11: 1). З зворотного боку має петлю. Її розміри такі (см): довжина — 3, ширина — 2, товщина — 0,2. Не виключаємо, що цей сюжет є розвитком схематичного зображення стегна чи кінцівок хижих тварин так званих «ведмежих лапи».

Срібна ворварка зрізано-конічної форми, виконана в техніці литва (рис. 11: 2). Розміри ворварки такі: висота — 1,6 см, діаметр отвору — 0,6 см, діаметр основи — 1,7 см.

Бронзова зрізано-конічна ворварка у вигляді схематичного зображення восьмипелюсткової квітки, з ледь виступаючою втулкою (рис. 11: 3). Розміри такі: висота — 1,0 см, діаметр отвору — 0,7 см, діаметр основи — 1,9 см. Близька за формою ворварка походить з комплексу кургану на Чорному Шляху поблизу с. Ківшовата на півдні Київщини (Петренко 1967, с. 99, табл. 27: 11).

Ворварки виконували функції гудзиків-застібки і зазвичай їх знаходять в верхній частині черепа коня або за ним.

Крім того, з комплексом з Ківшоватої (Петренко 1967, с. 99, табл. 27: 8) арцизьку вузду пов'язують *шість срібних ромбічних блях*, вкритих псевдозерню (рис. 11: 5, 6). Щиток в них напівсферичний, опуклий, його висота — 3,5 см, ширина — 1,5 см. На обороті блях аркоподібна петля для кріплення на вузький ремінь або шкіряний шнур. О. Д. Могилов доповнює цей ряд аналогічними артефактами з Редвинців в Верхньому Побужжі та з кургану 5 поблизу Осняг з поховальної периферії Більського городища. Зазначаючи, що ці речі з'являються в V і продовжують існувати в IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 43, табл. 91: 8—9).

Шість невеликих бронзових блях з рельєфним зображенням кисті руки людини, з петлею на зворотному боці (рис. 11: 4), за розмірами: довжина — 2,8 см, найбільша ширина — 2 см, товщина — 0,3 см, менші але близькі до попередніх. І вірогідно, як і попередні срібні ромбічні бляхи, вони прикрашали бокові реміні оголів'я, але вже другого коня. Загалом платівки подібного типу вважають більше зображенням ведмежої лапи. Але в випадку з арцизькими бляхами дослідники погоджуються, що відтворюють долоню людини (Алексеева, Охотников, Редина 1997, с. 53). А на погляд А. Р. Канторовича, арцизьке зображення уподібнено перевернутій пальметці, що відтворює кінцівку з пальцями (Канторович 2015, с. 293).

Зображення цього типу досить поширені на теренах Середнього Подніпров'я, серед них слід згадати, хоч і не пряму, проте найближчу аналогію з курган 4 з Берестняг (Петренко 1967, с. 100, табл. 30: 9). Багато блях у вигляді лап і в степах Причорномор'я, і Північного Кавказу, але особливу цікавість в нашому випадку становить знахідка бляхи у вигляді лапи / руки з курганного могильника біля монастиря Челік-Дере, на правому березі Дунаю за 16 км від переправи Ісакча—Картал (Simion 2000, p. 87, fig. 10: 5). Цей найближчий (відстань 135 км) в просторі до Арцизу аналогічний артефакт, на підставі античної кераміки, Гаврила Сіміон датував з третьої четверті V до IV ст. до н. е. При нагоді зауважимо, що на нашу думку, могильник Челік-Дере залишило скіфське угруповання, що перебуваючи на фракійських землях контролювало важливу переправу над гирлом Дунаю. Інша, найбільш західна аналогія нашій бляхі походить з відомої печери Бича Скеля (*Buci skala*), в Моравії, в землях гальштатської культури (Мелюкова 2006, с. 33).

Бронзовий фігурний нахрапник з витягнутим щитком, з округлим отвором у верхній частині для кріплення на середині поперечного реміня оголів'я, декоровано головою представника ряду соколоподібних. Голову хижого птаха вирізняє гачкоподібний дзьоб, восковицю передано дужкою, яка охоплює основу наддзьобка (рис. 11: 8). Розміри такі: дов-

жина — 4,5 см, найбільша ширина — 0,7 см, товщина — 0,7 см. В загальних добірках час побутування нахрапників цього типу припадає на середину V—IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 90; Канторович 2015, с. 703). Але оскільки А. Р. Канторович, в інших місцях тексту своєї докторської роботи, об'єднує срібні нащічники Арцизу в один тип (I-II-2) з золотими нащічниками з Солохи II, то спираючись на значну схожість з зображень цього типу з добре датованих комплексів з Дубоссар, Солохи та фракійськими бляхами з Брезово, схиляється до вужчої дати кінця V — початку IV ст. до н. е. (Канторович 2015, с. 273).

Найпромовистішим елементом вузди з поховання 13 є *пара срібних нащічників з гравійованою композицією*. Один нащічник цілий, добре зберігся, другий частково зруйнувався при очищенні, зберіглася лише його нижня частина. До зворотної сторони нащічника приклепана петля для кріплення на ремінь, його розміри: завдовжки 8 см, шириною 3 см (рис. 11: 9). Верхня частина нащічника має гострий виступ з вигляді голови денного хижого птаха, прокреслені його очі та дзьоб. Схематично передана задня кінцівка пластини, що несе зображення частини стегна або плеча тварина, а середня частина нащічника заповнена майже паралельними лініями (з часом ці лінії на розвинутих типах нащічників розвіються в рослинний орнамент). Схематизм та розмитість декору нащічника, вірогідно, є наслідком певного синкретизму, породженого тиском скіфського семантичної традиції на фракійських виконавців. З цього приводу слушно зауважив А. Р. Канторович, що «більшості зображень цього типу (Арциз, Дубоссари, Гевань, Гайманська група, Чмирева Могила), крім традиційно-скіфських, притаманні також фракійські стилістичні елементи, найсвоєрідніший з яких — ребристий кант (смуга поперечної штриховки) за контуром стегна» (Канторович 2015, с. 269).

Хоч простежити еволюційні зміни пов'язані з декором цього типу кінських оздоб є досить привабливим, але залишаючи в стороні вузько фахові нюанси скіфського звіриного стилю, звернемо увагу на ту обставину, що бляха з Арцизу є прототипом так званих птаходзьобих нащічників¹. Це важливо тому, що арцизький нащічник слугує прототипом серії стандартних прикрас коней знаті часів розвинутої Класичної Скіфії, а перехідною ланкою ними слугує пара золотих пластин з убору п'ятого коня з Солохи II (Манцевич 1987, с. 114, кат. 126). Маємо на увазі артефакти які за першою знахідкою ще називають «нащічниками чортотлицької»

1. А. Р. Канторович, відстоюючи свою типологічну схему сюжетів звіриного стилю, уникає вживати термін «птаходзьобі нащічники», проте нам він здається цілком прийнятним. Введений до наукового обігу Б. М. Мозолевським (1979, с. 186, 188) він використовується частиною скіфологів і досі.

серії, в цю групу потрапляють прикраси коней з Огузу, Козла, Лемішевої, Чмиревої, Товстої та Страшної Могил та Мелітопольського кургану. Важливою обставиною в цьому ряді комплексів є те, що з пониженням соціального рівня господаря коней змінювалась якість металу. Від виключно золота в царів, до срібла та бронзи в коней представників нижніх рівнів скіфської еліти.

Свого часу Б. М. Мозолевський, шукаючи витоки цієї серії композицій, виводив її з артефактів з зображеннями стегон та кінцівок хижаків і вони присутні на зразках серії, хоча і відрізняючись в деталях (Мозолевський 1979, с. 187—188). У випадку з нащичником з Арцизу ми маємо стилізоване зображення пташиної голови, яке не було достатньо виразним чи його не помічали раніше (див. Мелюкова 1976, рис. 6: 11). Тобто ті ключові прикраси коней, які маркували соціальну позицію своїх господарів в часи царя Атея, беруть свій початок ще з часів Октамасаду.

Елементи нагрудника. Срібні рурочки (92 екз.) циліндричної форми з тонкого листового металу, злегка сплюснені з одного боку, край відігнутий назовні, висота 1,7 см, діаметр 1,5 см (рис. 11: 7). Власне, така значна кількість рурочок схиляє до думки, що вони мали декорувати ремені нагрудного спорядження. Оскільки довжина голови коня сягає півметра, то навіть якщо бокові ремені оголів'я прикрасити рурочками, то залишиться ще третина не використаних оздоб. Півторааметрова низка рурочок знаходить своє місце саме на грудях коня. Підтвердження цього припущення виступає другий (головний за визначенням С. С. Бессонової) кінць з могили 6 Братолюбівського кургану, прикрашений 32 золотими рурочками, зафіксованими між двома бляхами, обкладеними золотом (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 24, 109).

Вдвічі більше золотих рурочок походили з убору другого коня комплексу Солоха II (1913 р.) і схоже тут вони теж слугували оздобами нагрудника (Манцевич 1987, с. 109, кат. 93, 94). Таким чином, нагрудники з рурочок долучають арцизьких коней до горизонту Братолюбівського кургану та Солохи II піднявши верхній край хронологічної вилки до першої третини IV ст. до н. е.

Повертаючись до знахідки *золотого конуса*, спробуємо обґрунтувати його приналежність до одного з двох комплексів Арцизького кургану. Зазначимо, що аналогічні знахідки відомі в широкій смузі степу та лісостепу від Південного Уралу до Нижнього Дунаю та від Порося до Північного Кавказу. З приводу їх функціонального призначення існують різні точки зору і в різні часи їх називали великими ворварками, наверхами, умбонами, ефесами мечів, вотолками (обіймами для китиць чи султанів), шоломами чи навіть приналежністю горитів. Ос-

танне припущення базується на знахідками подібних артефактів на сагайдаку зі стрілами в кургані 400 поблизу с. Журівка (Бобринський 1905, с. 11—12, рис. 19), в похованні у с. Вишневе в Північному Криму (Андрух 1988, с. 166), або вістер стріл, насипаних всередину конуса, як в Дзюбиній Могилі, що неподалік с. Жовнине біля гирла Сули (Алексеев 1991, с. 44, рис. 1). Кріплення зрізаних конусів на зовнішній поверхні середніх частин горитів фіксують і численні рельєфні зображення на кам'яних скульптурних зображеннях скіфів (Ольховський, Евдокимов 1994, с. 131, 157, 161, 176). Серед них найбільш промовистим є зображення на статуйі 105 з кургану 2 поблизу с. Привітне, в хорі Керкінітиди (Ольховський, Евдокимов 1994, с. 150). Золоті конуси цієї серії, невеликих розмірів, не були складовою частиною горитів, а лише традиційно припасовувались до них для зручності в кочовому побуті.

Один з авторів цієї статті раніше вважав, що незважаючи на різні форми та розміри цих речей, через наявність в них отвору, вони були пов'язані з культовими діями і несли певний сакральний сенс (Болтрик 1996, с. 107—109).

Докладні огляди пропонованих версій, щодо призначення золотих конусів різноманітних розмірів можна отримати з робіт О. Ф. Королькової (Королькова 1995), С. Легранда (Легранд 1998), О. Є. Фіалко (Фіалко 2005), С. С. Бессонової (Кубышев и др. 2009). Всі «конуси», залежно від величини, форми і зовнішнього оформлення, розподіляються на окремі групи (Алексеев 2003, с. 214, 215). Відносно менших та сплюснених золотих конусів, зустріннутих з горитами можна сказати, що вони, в силу самого контексту розташування, були призначені для індивідуального використання, щось на кшталт чаш (фіал), які скіфи носили на поясах (Herod. IV, 10). Одна з версій стосовно призначення, що «це ковпачок для кисті під шиєю коня» (Фіалко 2005, с. 411), але все це стосується лише золотих оздоб нагрудників царських коней і має іншу, сплюснену з боків форму. Втім подібне припущення висловлювали ще Є. М. Придик (Придик 1914, с. 108), М. І. Ростовцев (Ростовцев 1925, с. 193) та М. І. Артамонов (Артамонов 1966, с. 28). Висувалася міркування про те, що «конуси» — це верхні частини якихось жезлів або бунчуків (Королькова 1995, с. 86, 87), а також, що окремі золоті «конуси», правили за основу для вертикального стрижня (Лесков 1968 с. 160), або слугували головними уборами, типу Ак-Бурунського або шоломами (Бобринський 1905, с. 11; Моруженко 1989 с. 93; Кубышев и др. 2009, с. 43).

Зруйнованість сторонніми верхньої частини та східного схилу кургану окрай Арцизу, не дозволяє визначити місце знахідки конусу в насипу. Тому доречно нагадати, що знахідки подібних золотих зрізаних конусів траплялися при похованих, як *in situ* це можемо побачити

у Вишнівці та Филиповці I курган 4, поховання 2 і 3 (Яблонский 2009, с. 418—425) та в насапах курганів, коли конуси були залишені поза могилами. Тут прикладом слугують комплекси Іллічево (Лесков 1968, с. 159), Шелюги (Кубышев, Куприй 1992, с. 153—154) та Передерієва Могила (Моруженко 1989, с. 92)¹.

Тобто в нашому випадку золотий конус з насипу міг належати як до більш ранньої могили воїна, так і до втраченої могили господаря коней. Усвідомлюючи, що стовідсотково переконливої відповіді ми не одержимо, все ж у пошуках істини розглянемо цей сплюснено золотий зрізаний конус. Форма та розміри такі: висота — 9 см, нижній діаметр — 11 см, верхній діаметр — 6 см, діаметр отвору — 0,8 см, маса 263,95 г. дозволяють віднести його до групи подібних артефактів. За класифікацією А. Ю. Алексеева, це тип І-2 (з прямими похилими стінками), який побутував з VI до другої чверті V ст. до н. е. (Алексеев 2003, с. 216).

Унікальність Арцизького конусу полягає в прокресленому зображенні, хижого птаха (орла?) на верхній сплюсненій частині. Проблему зображення розглядали автори попередніх публікацій цього артефакту (Островерхов 1984, с. 70; Островерхов, Охотников 1989, с. 57—58). Анатолій Степанович Островерхов вбачав тут сцену шматування орлом дельфіна. Проте його найближчі колеги згодом пишуть про відтворення лише орла на конусі, однак відзначають вірогідність впливу символу «орла, що дзьобає дельфіна» на ольвійських монетах (Алексеева, Охотников, Редина 1997, с. 51). А. Р. Канторович, розбираючи мотив риби та дельфіна в звіриному стилі скіфів, категорично заперечує наявність дельфіна на арцизькому зображенні (Канторович 2018, с. 114). В середовищі скіфів сцена зображеня орла, що клює дельфіна (риби) є віддзеркаленням емблем присутніх на монетах, гончарних штампах (амфори та черепиця) трьох причорноморських колоній Мілету—Істрії, Синопи та Ольвії (Каришковський 1982, с. 80—81). Оскільки власник золотого конуса мешкав і був похований в степу між

Істрією та Ольвією, то і зображення орла² було запозичено в одній з цих колоній. Тут важливе зауваження Петра Йосиповича, що в Ольвії на відміну від Синопи та Істрії зображення орла та дельфіна відомі лише на монетах (Каришковський 1982, с. 83). Тому, вірогідно, емблема орла, саме з на таких рухливих артефактах як монети, могла трапитись на очі кочівникові чи то в Ольвії, чи в сусідній з курганом Тирі. Тим більше, що скіф міг запозичити образ орла в греків, а змістове навантаження вкладав своє, маючи на увазі чи то Зевса-Папая, чи Ареса, одним з символів яких виступав орел (Бессонова 1983, с. 43). Якщо припустити, що на поверхню золотого конуса нанесли малюнок³ лише через певний час після його виготовлення, то подібність схем зображення орла на ольвійських монетах може виступити своєрідним хроноіндикатором. В останньому каталозі античних монет Північного Причорномор'я В. О. Анохіна, серед мідних монет Ольвії з головою Деметри знаходимо найбільш близькі до арцизького орла зображення (рис. 12: 2, 3) Владилен Опанасович їх датував 380—360 рр. до н. е. (Анохин 2011, с. 42, 44; кат. 193, 203). Тобто час близький до могили Солоха II (1913 р.), і відповідно конус можна пов'язувати і з більш пізнім комплексом, від якого віціліла могила коней. Певні сумніви в цю конструкцію вносить наявність зображення сцени з орлом, що дзьобає рибу на золотій обкладці чаші V з Першої Завадської Могили. Але стилістично образи орла на монетах ближчі до зображення на конусі, ніж орел з обкладки чаші.

Орел здавна символізує безсмертя, мужність і силу, він є бойовою емблемою з глибокої давнини і до сьогодні, тому його зображення на конусі є не випадковим. Тим більше, що артефакт на який нанесене зображення орла, скоріш за все мав слугувати піднесенню бойового духу за допомогою куріння коноплі.

Нагадаймо, що в англломовному сегменті всесвітньої павутини вже декілька років побутує слушне припущення (якщо не ствердження), що так звані золоті конуси скіфів близькі за призначенням до бонгів. Зазначимо, що бонг — це пристрій, який зазвичай використовують для куріння конопель (лат. *Cannabis sativa*) або інших рослинних речовин. Сучасні поціновувачі «травки» послуговуються переважно скляними бонгами *black leaf*, з добрими фільтруючими властивостями, але цікаво, що в цьому приладі нижня частина має конічну форму. Про зв'язок

1. Зазначимо, що до місця знахідки в кургані конуса з Передерієвої Могили існує певна невизначеність. Її заклала чи то сама Алла Олексіївна чи то ті колеги, які готували посмертну статтю до друку в журналі «Археологія» (Моруженко 1992, с. 70). Згодом, С. Легранд відштовхуючись саме від статті в «Археології», цю невизначеність посилив, гадаючи: звідки походить артефакт з насипу чи грабіжницького ходу? (Легранд 1998, с. 89). Проте в тезах Першої Граковської конференції А. О. Моруженко наголошувала, що цю річ знайшли саме під насипом (Моруженко 1989, с. 92). Свого часу, в приватній розмові з одним з авторів Алла Олексіївна повідомила, що «шолом» (так тоді називали конус) несподівано знайшли в насипі і тому бульдозер зніс його верхівку.

2. До речі, П. Й. Каришковський саме наголошував, що це був великий морський орел — орлан-білохвіст. А в зв'язці «орел дельфін», перший виступає іпостассю Зевса, а другий пов'язаний з культом Аполлона (Каришковський 1982, с. 80, 85—88).

3. Поверхня конуса, з огляду на його 800 пробу металу, була достатньо м'якою для нанесення малюнка гострим предметом.

золотих конусів з канабісом оголосив у Берліні літом 2015 р. археолог Антон Гасс із Фундації Пруської культурної спадщини (нім. *Stiftung preußischer Kulturbesitz*). Германський колега оприлюднив висновок кримінологів про те, що густий темний залишок з середини двох золотих конусів є наслідком тління конопель та опію (Carry 2016, р. 29—30)¹. Цей комплекс з кількох золотих артефактів загальною масою понад 3 кг знайшов ще у 2013 р. ставропольський археолог Андрій Белінський у впускному похованні 2 кургану 1 могильника Сенгілеївське 2. Ці артефакти вже фігурують в археологічній літературі (Гуляев 2019; Горбаненко 2019). Поцікавившись історією пристроїв для куріння конопель, ми з'ясували дві промовисті обставини. Перша — до Індії й Китаю бонги потрапили у 16 ст. з Персії, тобто з іранського світу. А друга обставина та, що перші бонги робили з кокосової шкаралупи. Звертає на себе увагу, що золоті конуси чи та їхня частина, що подібна до півсфер (типи I-1 і II-2 за А. Ю. Алексеевим), і за розміром, і за формою нагадують половину кокосового горіха. До того ж, отвір в верхній частині горіха посилює цю подібність. Вживання скіфами випарів конопель засвідчує відомий пасаж Геродота (IV, 75) про скіфську лазню та підкріплює добірка слідів цих рослин в скіфських комплексах (Горбаненко 2019).

Своєрідним містком в часі, між скіфськими золотими та пізньоскіфськими керамічними курильницями та сучасними бонгами, слугує срібна з позолотою курильниця з кришкою з відомого поховання половецького хана з чингульського кургану (Отрощенко, Рассамакін 1991, с. 270). Спориво-пилковий аналіз вмісту курильниці засвідчив висновок про її призначення. Ботаніки визначили присутність там спор 75 степових рослин та квітів. До цього чималого гербарію, крім рослин наркотичної дії, входили залишки набору лікарських та ароматичних трав (Безузько та ін., 1991, с. 276).

Підсумовуючи зазначимо, що курган, який почали зводити носії усатівської культури, добували «ямники», значно збільшили насип за часів середньої бронзи, а максимальних розмірів він досяг в скіфські часи. Проведений нами розгляд артефактів з двох поховальних комплексів дозволив дійти висновку, що могила юного воїна не пов'язана з могилою коней. Поховання, що співвідносилось з кіньми, вірогідно, було знесено в новітні часи. Соціальний стан воїна, відтінює комплекс речей, що його супроводжували, в якому, мабуть, ключовими є золоті платівки з орлиною головою. Сукупність артефактів окреслює дату поховання, що припадає на 450—430 рр. до н. е. А могилу коней слід віднести до 400—380 рр. до н. е., керуючись

наявністю S-подібних псалів та нахрапником у вигляді голови хижаго птаха на довгій основі. Золотий предмет у вигляді зрізаного конусу міг належати до обох комплексів, але слід відати перевагу могилі воїна. З огляду на останні знахідки подібних речей, золотий конус може бути трактовано як засіб для паління канабісу або інших психотропних речовин. Приведення воїна в стан ейфорії або викликання манії величі та невразливості, можливо, і було метою поширення «скіфського куріння».

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю. 1991. Хронология и хронография причерноморской Скифии V в. до н. э. *Археологический сборник*, 31, с. 43-56.

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография европейской Скифии*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю. 2012. *Золото скифских царей в собрании Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеева, И. Л. 1973. Раскопки курганов в междуречье Дуная—Днестра. *Археологические открытия 1972*, с. 252-253.

Алексеева, И. Л., Охотников, С. Б., Редина, Е. Ф. 1997. Скифское погребение у г. Арциз. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.)*. Материалы полевого семинара. Тирасполь: Археология, с. 48-55.

Андрух, С. И. 1988. Погребение раннескифского воина в Присивашье. *Советская археология*, 1, с. 159-171.

Безузько, І. Г., Отрощенко, В. В., Арап, Р. Я., Костильов, О. В., Ільїнська, А. П., Рассамакін, Ю. Я. 1991. Палеоботанічний аналіз органічних залишків із курильниці Чингульського кургану (запорізька область). В: Толочко, П. П. (ред.). *Золото степу. Археологія України*. Київ: ІА НАН України; Шлезвіг: Археологічний земельний музей університету Крістіана-Альбрехта, с. 276-279.

Болтрик, Ю. В. 1996. Большие золотые «ворворки» у скифов. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. К 90-летию проф. Л. М. Славина*. Киев: ИА НАН Украины, с. 40-46.

Ворошилов, А. Н. 2004. Копья населения среднедонской культуры скифского времени. В: Синюк, А. Т. (ред.). *Археологические памятники бассейна Дона*. Воронеж: ВГПУ, с. 202-213.

Горбаненко, С. А. 2019. Використання конопель у ранньому залізному віці. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 381-387.

Гречко, Д. С. 2017. О формировании классической Скифии в V в. до н. э. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 78-106.

Гуляев, В. И., 2019. Загадка золотых «конусов» скифов. *Краткие сообщения ИА РАН*, 256, с. 172-187.

Дараган, М. Н. 2019. О колчаных наборах скифов первой половины — середины V в. до н. э. (башневидный горизонт). *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*, 11, с. 146-244.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

1. Див. також: <http://amazinguniverse.net/archaeologists-discover-2400-year-old-solid-gold-bongs-used-aryan-kings-smoke-cannabis-ceremonies/>.

- Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.
- Канторович, А. Р. 2015. *Скифский звериный стиль Восточной Европы: классификация, типология, хронология, эволюция*. Диссертация д. и. н. Москва: МГУ.
- Канторович, А. Р. 2018. Мотивы рыбы и дельфина в восточноевропейском скифском зверином стиле: типология, хронология, истоки. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 101-118.
- Королькова, Е. Ф., 1995. К вопросу об атрибуции Старопольского (Казинского) клада. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 32, с. 77-89.
- Кубышев, А. И., Куприй, С. А. 1992. Скифские курганы V в. до н. э. у с. Шелюги. В: Тоцев, Г. Н. (ред.). *Древности Степного Причерноморья и Крыма*. Запорожье, с. 149-156.
- Кубышев, А. И., Бессонова, С. С., Ковалев, Н. В. 2009. *Братолюбковский курган*. Киев: ИА НАН Украины.
- Легранд, С. 1998. Загадочный золотой предмет из кургана Передериева Могила. *Российская археология*, 4, с. 89-97.
- Лесков, А. М. 1968. Богатое скифское погребение из Восточного Крыма. *Советская археология*, 1, с. 158-165.
- Либеров, П. Д. 1965. *Памятники скифского времени на среднем Дону*. Свод археологических источников, Д1-31. Москва: Наука.
- Манцевич, А. П. 1957. Ритон Талаевского кургана. В: Шульц, П. Н. *История и археология древнего Крыма*. Киев: АН УССР, с. 155-173.
- Махортых, С. В. 2019. Золотые накладки на деревянные сосуды из Перещепинского могильника близ Бельска. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 470-482.
- Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Свод археологических источников, Д1-4. Москва: Наука.
- Мелюкова, А. И. 1976. К вопросу о взаимосвязях скифского и фракийского искусства. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г. *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. Москва: Наука, с. 106-127.
- Мелюкова, А. И. 1979. *Скифия и фракийский мир*. Москва: Наука.
- Мелюкова, А. И., 2006. По поводу скифских походов на территорию Средней Европы. В: Петренко, В. Г., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Древности скифской эпохи*. Москва: ИА РАН, с. 25-42.
- Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лисостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: ІА НАН України.
- Мозолевский, Б. Н. 1980. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 70-154.
- Монахов, С. Ю. 1999. *Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II веков до н. э.* Саратов: СГУ.
- Моруженко, А. А. 1989. Скифский курган Передериева Могила. В: Виноградов, Ю. Г. (ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов*. Запорожье, с. 67-75.
- Моруженко, А. О. 1992. Скифский курган Передериева Могила. *Археологія*, 4, с. 67-75.
- Мурзин, В. Ю. 1984. *Скифская архаика Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
- Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха. Публикация одной коллекции*. Ленинград: Искусство.
- Отрощенко, В. В., Рассамкин, Ю. Я. 1986. Раскопки скифского кургана у с. Великая Знаменка. *Археологические открытия за 1984 г.*, с. 285-286.
- Отрощенко, В. В., Рассамкин, Ю. Я. 1991. Половецкий хан з Чингульського кургану. В: Толочко, П. П. (ред.). *Золото степу. Археологія України*. Київ: ІА НАН України; Шлезвіг: археологічний земельний музей університету Крістіана-Альбрехта. с. 269-271.
- Островерхов, А. С., Редина, Е. Ф. 2013. Скифские древности. В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: СМІЛ, с. 374-418.
- Островерхов, А. С. 1984. Образ птицы в искусстве ольвийской школы «звериного» стиля. В: Черняков, И. Т. (ред.). *Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка. с. 62-77.
- Островерхов, А. С., Охотников, С. Б. 1989. О некоторых мотивах скифского звериного стиля на памятниках из собрания Одесского археологического музея. *Вестник древней истории*, 2, с. 50-67.
- Плещивенко, А. Г. 1995. Курганный могильник у с. Конские Раздоры. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, V, с. 143-159.
- Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.* II. Свод археологических источников, Д1-4. Москва: Наука.
- Полин, С. В. 2014. *Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине*. Киев: Олег Філюк.
- Полин, С. В., Колтухов, С. Г. 2014. Скифское погребение в кургане у с. Надежда в Крыму. В: Лукьяшко, С. И. (ред.). *Война и военное дело в скифо-сарматском мире. Материалы международной научной конференции памяти А. И. Мелюковой*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 310-328.
- Сапожников, І., Присяжнюк, О. 2018. Кургани Ф. І. Кнауера та найбільші могили епохи бронзи Буджака і України. В: *І-й Всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей*. Київ: ІА НАН України, с. 95.
- Сапожников, І., Кашуба, М. 2019. «Свод памятников старины и археологических находок в Бессарабии» Н. Могилянського и Я. Эбергарда. *Tyragetia*, XIII, 1, с. 121-148.
- Сапожников, І., Кашуба, М., 2020. Немецкие названия курганов Буджака в XIX — первой половине XX вв. *Tyragetia*, XIV, 2, с. 155-164.
- Фиалко, Е. Е. 1998. Символика образа птицы на скифских деревянных чашах. В: Велибахов, Г. В., Столяр, А. Д. (ред.). *Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь. Международная научная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения проф. М. И. Артамонова*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 82-83.
- Фиалко, Е. Е. 1999. Знаковость вещи в погребальной практике скифов. В: Яблонский, Л. Т. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья в VII—IV вв. до н. э.* Москва: ИА РАН, с. 138-140.
- Фиалко, Е. Е. 2005. О назначении золотых «конусов» из скифского кургана Огуз В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии. От ранней бронзы до раннего средневековья*. Москва: ИА РАН, с. 407-414.
- Шмакова, О. А. 1989. Античный шлем в Северном Приазовье. В: *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов*. Запорожье, с. 176-177.
- Яблонский, Л. Т. 2009. Умбообразные золотые предметы скифского времени из Филипповки. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа*. Киев; Полтава, с. 418-426.

Черненко, Е. В. 1968. *Скифський доспех*. Київ: Наукова думка.

Carry, A. 2016. Rites of the scythians. *Archaeology*, 69, 4, p. 26-32.

Fiechtner, F., 1964. *Heimat in der steppe. Aus dem schriftentum der Bessarabiendeutschen*. Verein zur förderung des schrifttums der deutschen aus bessarabien. Stuttgart.

Oster, H. 2013. Die Kurganhügel in Bessarabien. *Mitteilungsblatt des bessarabiendeutschen Vereins E. V.*, 3, März, S. 12-13.

Shelekhan, O. 2020. *Swords and Daggers of the Scythian Forest-Steppe*. Oxford: British archaeological research Publishing.

Simion, G. 2000. Tombes tumulaires dans la nécropole de Celic-Déré. In: Lungu, V. (ed.). *Tombes tumulaires de l'Age du Fer dans le Sub-Est de l'Europe*. Tulcea: Institut de Recherches Eco-Muséologiques de Tulcea, p. 68-82.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu. 1991. Khronologiiia i khronografiia pricher-nomorskoï Skifii V v. do n. e. *Arkheologicheskii sbornik*, 31, s. 43-56.

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia evropeiskoi Skifii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu. 2012. *Zoloto skifskikh tsarei v sobranii Ermitazha*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseeva, I. L. 1973. Raskopki kurganov v mezhdureche Dunai—Dnestra. *Arkheologicheskie otkrytiia 1972*, s. 252-253.

Alekseeva, I. L., Okhotnikov, S. B., Redina, E. F. 1997. Skifskoe pogrebenie u g. Artsiz. In: Iarovoi, E. V. (ed.). *Chobruzhskii arkheologicheskii kompleks i voprosy vzaimovlianiia antichnoi i varvarskoi kultur (IV v. do n. e. — IV v. n. e.)*. *Materialy polevogo seminara*. Tiraspol: Arkheologiiia, s. 48-55.

Andruk, S. I. 1988. Pogrebenie ranneskifskogo voïna v Prisivashche. *Sovetskaia arkheologiiia*, 1, s. 159-171.

Bezusko, I. H., Otroshchenko, V. V., Arap, R. Ya., Kostyl'ov, O. V., Ilinska, A. P., Rassamakin, Yu. Ya. 1991. Paleobotanichnyi analiz orhanichnykh zalyshkiv iz kurylnytsi Chynhul'skoho kurhanu (zaporizka oblast). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy; Shlezviih: Arkheolohichnyi zemelnyi muzei universytetu Kristiana-Albrekhta, s. 276-279.

Boltrik, Iu. V. 1996. Bolshie zolotykh «vorvorki» u skifov. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Mir Olvii. Pamiatnik issledovatelii i issledovanie pamiatnika. K 90-letiiu prof. L. M. Slavina*. Kiev: IA NAN Ukrainy, s. 40-46.

Voroshilov, A. N. 2004. Kopia naseleniia srednedonskoï kultury skifskogo vremeni. In: Siniuk, A. T. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki basseina Dona*. Voronezh: VGPU, s. 202-213.

Horbanenko, S. A. 2019. Vykorystannia konopel u ranomu zaliznomu vitsi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), s. 381-387.

Grechko, D. S. 2017. O formirovanii klassicheskoi Skifii v V v. do n. e. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 78-106.

Guliaev, V. I., 2019. Zagadka zolotykh «konusov» skifov. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 256, s. 172-187.

Daragan, M. N. 2019. O kolchannykh naborakh skifov pervoi poloviny — serediny V v. do n. e. (bashnevnyi gorizont). *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomoria*, 11, s. 146-244.

Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifii VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.

Kantorovich, A. R. 2015. *Skifskii zverinyi stil Vostochnoi Evropy: klassifikatsiia, tipologiia, khronologiia, evoliutsiia*. Dissertatsiia d. i. n. Moskva: MGU.

Kantorovich, A. R. 2018. Motivy ryby i delfina v vostochno-evropeiskom skifskom zverinom stile: tipologiia, khronologiia, istoki. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 101-118.

Korolkova, E. F., 1995. K voprosu ob atributsii Stavropol'skogo (Kazinskogo) klada. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 32, s. 77-89.

Kubyshev, A. I., Kuprii, S. A. 1992. Skifskie kurgany V v. do n. e. u s. Sheliugi. In: Toshchev, G. N. (ed.). *Drevnosti Stepnogo Prichernomoria i Kryma*. Zaporozhe, s. 149-156.

Kubyshev, A. I., Bessonova, S. S., Kovalev, N. V. 2009. *Bratoliubovskii kurgan*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Legrand, C. 1998. Zagadochnyi zolotoi predmet iz kurgana Perederieva Mogila. *Rossiiskaia arkheologiiia*, 4, s. 89-97.

Leskov, A. M. 1968. Bogatoe skifskoe pogrebenie iz Vostochnogo Kryma. *Sovetskaia arkheologiiia*, 1, s. 158-165.

Liberov, P. D. 1965. *Pamiatniki skifskogo vremeni na srednem Donu*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-31. Moskva: Nauka.

Mantsevich, A. P. 1957. Riton Talaevskogo kurgana. In: Shults, P. N. *Istoriia i arkheologiiia drevnego Kryma*. Kiev: AN USSR, s. 155-173.

Makhortykh, S. V. 2019. Zolotykh nakladki na dereviannye sosudy iz Pereshchepinskogo mogilnika bliz Belska. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 470-482.

Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-4. Moskva: Nauka.

Meliukova, A. I. 1976. K voprosu o vzaimosviaziakh skifskogo i frakiiskogo iskusstva. In: Meliukova, A. I., Moshkova, M. G. *Skifo-sibirskii zverinyi stil v iskusstve narodov Evrazii*. Moskva: Nauka, s. 106-127.

Meliukova, A. I. 1979. *Skifii i frakiiskii mir*. Moskva: Nauka.

Meliukova, A. I., 2006. Po povodu skifskikh pokhodov na territoriiu Srednei Evropy. In: Petrenko, V. G., Iablonskii, L. T. (ed.). *Drevnosti skifskoi epokhi*. Moskva: IA RAN, s. 25-42.

Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kam'ianets-Podil'skyi: IA NAN Ukrainy.

Mozolevskii, B. N. 1980. Skifskie kurgany v okrestnost'akh g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshchine. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifii i Kavkaz*. Kiev: Naukova dumka, s. 70-154.

Monakhov, S. Iu. 1999. *Grecheskie amfory v Prichernomorie. Kompleksy keramicheskoi tary VII—II vekov do n. e.* Saratov: SGU.

Moruzhenko, A. A. 1989. Skifskii kurgan Perederieva Mogila. In: Vinogradov, Iu. G. (ed.). *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria. Tezisy dokladov*. Zaporozhe, s. 67-75.

Moruzhenko, A. O. 1992. Skifskiy kurhan Perederieva Mohyla. *Arkheolohiia*, 4, s. 67-75.

Murzyn, V. Iu. 1984. *Skifskaia arkhaika Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha. Publikatsiia odnoi kolektsii*. Leningrad: Iskusstvo.

Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Iu. Ia. 1986. Raskopki skifskogo kurgana u s. Velikaia Znamenka. *Arkheologicheskie otkrytiia za 1984 g.*, s. 285-286.

Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Yu. Ya. 1991. Polovetskii khan z Chynhul'skoho kurhanu. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy; Shlezviih: arkheolohichnyi zemelnyi muzei universytetu Kristiana-Albrekhta, s. 269-271.

Ostrovkhorov, A. S., Redina, E. F. 2013. Skifskie drevnosti. In: Bruiaiko, I. V., Samoilova, T. L. (ed.). *Drevnie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: SMIL, s. 374-418.

Ostrovkhorov, A. S. 1984. Obraz ptitsy v iskusstve olviiskoi shkoly «zverinogo» stilia. In: Cherniakov, I. T. (ed.). *Rannii zheleznyi vek Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 62-77.

Ostrovkhorov, A. S., Okhotnikov, S. B. 1989. O nekotorykh motivakh skifskogo zverinogo stilia na pamiatnikakh iz sobraniia Odesskogo arkheologicheskogo muzeia. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 50-67.

Pleshivenko, A. G. 1995. Kurgannyi mogilnik u s. Konskie Razdory. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, V, s. 143-159.

Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhze Srednego Pridneprov'ia v V—III vv. do n. e.* II. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-4. Moskva: Nauka.

Polin, S. V. 2014. *Skifskii Zolotobalkovskii kurgannyi mogilnik V—IV vv. do n. e. na Khersonshchine*. Kiev: Oleg Filiuk.

Polin, S. V., Koltukhov, S. G. 2014. Skifskoe pogrebenie v kurgane u s. Nadezhda v Krymu. In: Lukiashko, S. I. (ed.). *Voina i voennoe delo v skifo-sarmatskom mire. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii pamiati A. I. Meliukovoi*. Rostov-na-Donu: IuNTs RAN, s. 310-328.

Sapozhnykov, I., Prysiazhniuk, O. 2018. Kurhany F. I. Knauera ta nailbilshi mohyly epokhy bronzy Budzhaka i Ukrainy. In: *I-i Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd. Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 95.

Sapozhnikov, I., Kashuba, M. 2019. «Svod pamiatnikov stariny i arkheologicheskikh nakhodok v Bessarabii» N. Moliantskogo i Ia. Ebergarda. *Tyrageia*, XIII, 1, s. 121-148.

Sapozhnikov, I., Kashuba, M., 2020. Nemetskie nazvaniia kurganov Budzhaka v XIX — pervoi polovine XX vv. *Tyrageia*, XIV, 2, s. 155-164.

Fialko, E. E. 1998. Simvolika obraza ptitsy na skifskikh dereviannykh chashakh. In: Velinbakhov, G. V., Stoliar, A. D. (ed.). *Skify. Khazary. Slaviane. Drevniaia Rus. Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia, posviashchennaia 100-letiiu so dnia rozhdeniia prof. M. I. Artamonova*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 82-83.

Fialko, E. E. 1999. Znakovost veshchi v pogrebalnoi praktike skifov. In: Iablonskii, L. T. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomoria v VII—IV vv. do n. e.* Moskva: IA RAN, s. 138-140.

Fialko, E. E. 2005. O naznachenii zolotykh «konusov» iz skifskogo kurgana Oguz V: Guliaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii. Ot rannei bronzy do rannego srednevekovia*. Moskva: IA RAN, s. 407-414.

Shmakova, O. A. 1989. Antichnyi shlem v Severnom Priazove. In: *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria. Tezisy dokladov*. Zaporozhe, s. 176-177.

Iablonskii, L. T. 2009. Umbonobraznye zolotyie predmety skifskogo vremeni iz Filippovki. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza*. Kiev: Poltava, s. 418-426.

Chernenko, E. V. 1968. *Skifskii dospekh*. Kiev: Naukova dumka.

Carry, A. 2016. Rites of the scythians. *Archaeology*, 69, 4, p. 26-32.

Fiechtner, F., 1964. *Heimat in der steppe. Aus dem schrifttentum der Bessarabiendeutschen*. Verein zur förderung des schrifttums der deutschen aus bessarabien. Stuttgart.

Oster, H. 2013. Die Kurganhügel in Bessarabien. *Mitteilungblatt des bessarabiendeutschen Vereins E. V.*, 3, März, S. 12-13.

Shelekhan, O. 2020. *Swords and Daggers of the Scythian Forest-Steppe*. Oxford: British archaeological research Publishing.

Simion, G. 2000. Tombes tumulaires dans la nécropole de Celic-Déré. In: Lungu, V. (ed.). *Tombes tumulaires de l'Age du Fer dans le Sub-Est de l'Europe*. Tulcea: Institut de Recherches Eco-Muséologiques de Tulcea, p. 68-82.

I. L. Alekseeva, Yu. V. Boltryk, I. V. Sapozhnykov

KURGAN ON BRIENN HILL NEAR ARTSYZ CITY

The article publishes materials of a mound excavated in 1972 in the steppes of Budzhak near Artsyz. The topography and cartography of this archaeological site are first considered. The 6 m high embankment was filled in five steps. It contains 23 burials, 21 of which date from the Bronze Age and two from the Scythian period. The original embankment was built over the burial of the Usatov culture. For the second time, the mound was poured over the bearers of the pit culture. This burial is surrounded by a cromlech and is central to eight burials of pit culture. The cromlech is made of

the plates put on an edge, has diameter of 13 m. The sizes of plates from 1.2 m to 0.8 m. Around the cromlech the ditch 2.0 m wide and 1.0 m deep is dug. The third embankment was completed at implementation of inlet pits burials. The fourth mound, which consisted mainly of yellow forest and is connected with the graves of the Babyn Cultural Circle, brought the size of the mound to a height of 5 m and a diameter of 28 m were considered interconnected. But these burials are divorced both in time and in the space of the mound. The burial of the warrior was on a slope, and 12—13 m from him, a horse grave was found on top. Prior to the excavations, the mound was used to extract humus, and probably the tomb, which was accompanied by horses, was destroyed at the same time.

Artifacts from this mound are partially published. The most popular of these is the golden cone of Scythian times. However, the authors propose a full publication of the findings and a new interpretation of the purpose of these mysterious artifacts. In particular, there is reason to believe that gold cones were used for smoking narcotic plants.

An interesting element of the reins from the tomb of horses is a pair of silver muzzles with an engraved composition. The upper part of the snout has a sharp protrusion in the form of the head of a bird of prey, its eyes and beak are traced. The schematism of the decor of the muzzle is probably the result of a certain syncretism generated by the pressure of the Scythian semantic tradition on the Thracian performers. It is probable that the sheet from Artsiz is a prototype of the so-called bird-beaking nostrils.

Analysis of the artifacts of the two Scythian complexes indicates a certain chronological distance between them. The burial of the soldier belongs to the time of the First Zavadaska Grave (450—430 BC), and the grave of horses is close to the second tomb of Solokha (400—380 BC). That is, the chronological interval between the complexes is the life of one or two generations.

Keywords: Budzhak, Artsiz, kurhan (mound), Bronze Age, cromlech, Scythians, warrior, weapons, burial of horses, horse breastplate, golden cone, canabis.

Одержано 22.03.2021

АЛЕКСЕЕВА Ірина Леонідівна, кандидат історичних наук, Одеса, Україна.

ALEKSEEVA Iryna, Candidate of Historical Sciences, independent researcher, Odessa, Ukraine.

E-mail: 8stalker@gmail.com.

БОЛТРИК Юрій Вікторович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

BOLTRYK Yurii V., candidate of Historical Sciences, Head of the Department, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-7816-4502, e-mail:

boltryk@ukr.net.

САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

SAPOZHNYKOV Ihor V., Doctor of Historical Sciences, leading research fellow, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-3889-6714,

e-mail: ssappog5@gmail.com.